

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van Gilde tot ROC. Geschiedenis van het vakonderwijs in de stad Leiden
Boot, J.S.M.

Citation

Boot, J. S. M. (2019, December 10). *Van Gilde tot ROC. Geschiedenis van het vakonderwijs in de stad Leiden*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/81489>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/81489>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:
<http://hdl.handle.net/1887/81489>

Author: Boot, J.S.M.

Title: Van Gilde tot ROC. Geschiedenis van het vakonderwijs in de stad Leiden

Issue Date: 2019-12-10

Hoofdstuk 6

Terug naar het werkveld

1 Herschikking van verantwoordelijkheden

Kentering in vele opzichten

Veel longitudinale studies over Nederland in de twintigste eeuw leggen een cesuur bij de Tweede Wereldoorlog. Op het gebied van vakonderwijs en te meer in het licht van de centrale vraag van deze studie naar de verantwoordelijkheid voor deze voorziening, zou het jaar 1919 als waterscheiding in de twintigste eeuw goed verdedigbaar zijn. Vanaf de Nijverheidsonderwijswet is het immers de rijksoverheid die vakonderwijs reguleert en subsidieert.

Toch valt ook hier de invloed van deze oorlog niet te veronachtzamen. Om te beginnen werd na 1945 de rol van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen veel sterker. Knippenberg en Van der Ham spreken zelfs van een ‘fundamentele wijziging, (...) een breuk met het verleden’.⁶⁵⁹ De verandering wordt meestal aangeduid als van distributief naar constructief: het ministerie ontwikkelde zich van een louter financieel-juridisch betaalkantoor naar een ook onderwijskundig en sociaalpedagogisch gedreven organisatie.

Deze cesuur is voor het vakonderwijs onmiskenbaar; de verschillen in deze sector vóór en ná de Tweede Wereldoorlog zijn te groot om de omslag in deze periode te negeren. Boekholt en De Booy spreken van een onderwijsexplosie in deelname aan voortgezet onderwijs tijdens de periode van wederopbouw. Dat gold vakonderwijs nog sterker dan algemeen onderwijs, en wel vanwege de grote behoefte aan vakmensen én aan gereedschap om het land weer op te bouwen.⁶⁶⁰

Om te beginnen moesten kinderen langer naar school omdat de leerplichtige leeftijd een aantal keren verhoogd is. Beroepsvoorbereidend onderwijs is dan geen eindstation meer en het halen van een beroepskwalificatie schuift op naar middelbaar niveau. Toenemende welvaart speelde ook een rol: het werd de jeugd gemakkelijker gemaakt langer onderwijs te volgen omdat minder dan voorheen het gezinsinkomen door kinderarbeid hoefde te worden aangevuld. En er was de kwestie van de zedelijke opvoeding van de massajeugd. In brede kringen, confessionele én socialistische, maakte men zich zorgen over het gedrag van de jeugd. Meer discipline door onderwijs was nodig om jongeren op het goede pad te houden.

Het belang van vakonderwijs voor wederopbouw en verdere ontwikkeling van de samenleving leek nu onomstreden. Dat de rijksoverheid deze voorziening weer aan het vrije spel der krachten zou overlaten, was ondenkbaar geworden. Het initiatief verschoof naar de rijksoverheid; het ging er wel steeds om hoe andere partijen – het afnemend werkveld voorop – te interesseren ook hun aandeel te leveren. Plaats en functie van vakonderwijs in het geheel van onderwijsvoorzieningen zouden een aantal keren opnieuw worden doordacht, vooral in relatie tot sociale ongelijkheid en tot de werkvelden waarvoor werd opgeleid.

⁶⁵⁹ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg* 315.

⁶⁶⁰ Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school* 259.

Affiche Nationale Hulpactie Roode Kruis d.d. 5 mei 1945 (Atlas van Stolk, http://collectie.atlasvanstolk.nl/data_.nl.asp?startc=64&q0=101530&subj=46&bron=collform, geraadpleegd 16 mei 2019).

1.1 Vakonderwijs nodig voor wederopbouw

De algemene omstandigheden waarin Nederland verkeerde na de Duitse bezetting, waren bijzonder problematisch. Lezen we even mee met de Stichting van den Arbeid in haar jaarverslag over de periode mei 1945 – mei 1946:

De Duitse bezetting liet ons land na de bevrijding gehavend en berooid achter. Het ligt alles nog versch in het geheugen, maar het moge ook hier met feiten en cijfers geboekstaafd worden. Breede lagen der bevolking waren in den winter van 1945 aan honger, koude en gebrek ten prooi geweest, ondervoed en psychisch geschokt door onderdrukking, terreur, spanning en oorlogsgeweld. 25.000 Burgers kwamen om door ellende. Van tienduizenden waren huisraad, kleding, schoeisel enz. in een deplorabelen toestand wegens de onmogelijkheid van aanvulling, gepaard aan verhoogde slijtage. Ruim 400.000 personen waren in de oorlogsjaren naar elders gevoerd, voornamelijk door de gedwongen tewerkstelling in Duitschland, waarvan duizenden niet terugkeerden.

Groote deelen van ons land, voornamelijk het Zuiden en Zuid-Oosten, hadden geleden door oorlogsgeweld; elders was zware schade aangericht door bombardementen en door de afweervoorbereidingen van Duitschen zijde. Ruim 85.000 huizen werden door deze verschillende oorzaken verwoest, 335.000 zwaar of licht beschadigd. Uit vele fabrieken waren de machinerieën, werktuigen en andere technische installaties weggeroofd, wat overbleef was door veelal jarenlangen stilstand of onvoldoende onderhoud en vernieuwing in waarde gedaald.

(...) wij kunnen concludeeren, dat het vertrekpunt naar de nieuwe periode van ons volksbestaan, dat met de bevrijding aanbrak, een ongekend dieptepunt was.⁶⁶¹

⁶⁶¹ *Verslag over de werkzaamheden van de Stichting van den Arbeid in de periode Mei 1945 – Mei 1946* (Den Haag 1946) 3–4.

Vakonderwijs, nu ook sociale en collectieve kwestie

De centrale gedachte van de Stichting van den Arbeid was dat de georganiseerde werkgevers- en arbeidersbewegingen zelf verantwoordelijk waren voor het oplossen van sociale problemen, een vorm van samenwerking tussen kapitaal en arbeid. Het grote belang dat men aan vakonderwijs hechtte, bleek toen de stichting zich er direct na de bevrijding al mee bezig hield.⁶⁶² En zo kwam er een plan op tafel over het opleiden van jongeren in bedrijven zelf. De Commissie Vakopleiding beraadde zich uitvoerig over

(...) de wijze, waarop tegemoet zal worden gekomen aan de eis van het bedrijfsleven om steeds over een voldoende aantal geschoolde vaklieden te kunnen beschikken en hoe de jonge arbeider het best kan worden voorbereid voor de vervulling van zijn gemeenschapstaak. (...) Het is duidelijk, dat de ambachtsschool – hoe voortreffelijk het werk ook is, dat deze verricht – alleen niet aan deze eis zal kunnen voldoen.⁶⁶³

In het rapport worden drie redenen gegeven waarom de ambachtsschool niet voldoende is: de school biedt alleen de eerste fase van de opleiding, kan niet in de grote behoefte aan geschoolde vaklieden voorzien en lang niet alle beroepen kunnen op school worden geleerd. Het leerlingstelsel heeft in het verleden goede diensten bewezen, reden voor de commissie nu uitbreiding aan te bevelen. Daarbij kunnen verschillen tussen bedrijfstakken (niet voor alle beroepen is systematisch opleiden nodig) worden gehonoreerd omdat men de collectieve arbeidsovereenkomst, variabel per bedrijfstak, als vehikel koos voor het aangaan van bedrijfstakgewijze verplichtingen. In het algemeen geformuleerd beveelt de Commissie aan

(...) dat de ondernemingen die in de daarvoor in aanmerking komende beroepen werkzaam zijnde personen beneden de leeftijd van 18 jaar behoren op te leiden volgens de bepalingen van Titel II der Nijverheidsonderwijswet; wanneer een bedrijfstak dit mogelijk maakt, zal dit niet alleen voor de geschoolde, doch ook voor daarvoor in aanmerking komende geofende beroepen moeten gelden.⁶⁶⁴

De Stichting van den Arbeid nam het plan over. Ze liet de wettelijke regeling van het vakonderwijs inclusief leerlingwezen intact en verplichtte haar eigen achterbannen tot medewerking. Landelijke organen en een regeling voor uitvoering en toezicht waren nodig om het rijksnijverheidsdiploma in het hele land gelijkelijk te waarderen. De organen moesten per bedrijfstak worden opgezet om over voldoende inhoudelijke vakkennis te beschikken. De sterkste eigenschap van het gilde-model – vaklui leiden zelf toekomstige vakgenoten op – werd gecombineerd met schaalvoordelen in expertise en civiel effect. En zo zou dit deel van het vakonderwijs een sterk sociaal collectief karakter krijgen en werd het – binnen overheidskaders – primair de verantwoordelijkheid van ondernemers en arbeiders.

Intussen op het ministerie

De Stichting van den Arbeid voelde de urgentie om vakonderwijs te bevorderen eerder dan de regering. Toen de sociale partners hun plan al klaar hadden, stelde minister Jos Gielen⁶⁶⁵ een commissie in om antwoord te geven op de vraag of het nijverheidsonderwijs nog wel bij de tijd was,

⁶⁶² *Verslag over de werkzaamheden* 40.

⁶⁶³ *Tweede rapport van de Commissie Vakopleiding, uitgebracht aan het bestuur van de Stichting van den Arbeid* (Den Haag 1947) 16.

⁶⁶⁴ *Tweede rapport* 20.

⁶⁶⁵ J.J. Gielen (KVP), minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen 1946 – 1948.

vooral gezien de behoefte aan meer geschoolde werknemers bij de zich uitbreidende industrie.⁶⁶⁶ Onderwijsbeleid was in deze periode van wederopbouw nauw gerelateerd aan industrialisatiebeleid. De chef van de afdeling Nijverheidsonderwijs, Max Goote, werd commissievoorzitter en in 1948 bracht de commissie haar antwoord naar buiten.

Het uitgangspunt was hetzelfde: het land was verarmd door verliezen als gevolg van oorlog en bezetting; uitbreiding van industrie zorgde voor meer welvaart, maar daarvoor waren meer geschoolde medewerkers nodig, dus ook een adequate opleiding.⁶⁶⁷

Maar de remedie was een andere. De tweejarige school was niet voldoende: er was een voorbereidend jaar nodig, en pas leerjaar twee en drie zouden het karakter van vakonderwijs hebben. Op het programma veel algemene vakken want de ambachtsschool 'mag en kan niet leiden tot vakmanschap.' Het was immers onmogelijk om op school de omstandigheden van een bedrijf – werken voor loon, gezagsverhoudingen, omvang – na te bootsen? En hoe zou een ambachtsschool alle gespecialiseerde beroepen kunnen aanleren? Daar is dan het leerlingstelsel voor, dat alle leerlingen na de drie jaar op school moeten volgen.⁶⁶⁸

Magna Charta van het vakonderwijs?

Meijers noemt dit plan de 'magna charta' van het naoorlogse nijverheidsonderwijs.⁶⁶⁹ Ondanks de sterke nadruk op pedagogische aspecten, algemene vorming én het ontwikkelen van verborgen talenten staat hij er kritisch tegenover. Hij meent dat belangen van de grootindustrie overheersend zijn. En dat was ook zo: anders dan ambacht en klein bedrijf had de grootindustrie behoefte aan personeel met meer algemene vaardigheden.

Commissievoorzitter Goote wordt terecht gezien als de eerste originele denker en grote stimulator van het beroepsonderwijs. Hij zou als onderwijsinspecteur als geen ander zijn stempel op de ontwikkelingen in deze sector zetten.⁶⁷⁰

Max Goote reikt een leerling zijn diploma uit (1963)

666 Officieel: *Commissie van Onderzoek betreffende het lager nijverheidsonderwijs voor jongens*.

667 Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg* 370.

668 Meijers, *Van ambachtsschool tot L. T. S.* 74–76.

669 Meijers, *Van ambachtsschool tot L. T. S.* 74.

670 Zie voor zijn betekenis ook de Max-Goote-wandeling met Sjoerd Karsten: <https://didactiefonline.nl/video/wandelen-met-sjoerd-karsten-de-strijd-van-het-beroepsonderwijs-geraadpleegd> 15 mei 2019.

Van Ambachtsschool naar (Lagere) Technische School

Was er tijdens de Duitse bezetting nog een apart bureau Herleving van het ambacht⁶⁷¹ op het departement gepland, na de oorlog zag men dat anders. Het industrialisatiebeleid vroeg om aanpassing van het onderwijs: minder op ambachtelijkheid en meer op industriële arbeid gericht.⁶⁷² En in lijn met Gootes advies ging in 1949 de ambachtsschool verder als 'lagere technische school', de lts.⁶⁷³

Het aantal bijzondere en ook confessionele nijverheidsscholen nam behoorlijk toe. Enerzijds was het economisch noodzakelijk meer arbeiders op te leiden, anderzijds hielp de royalere subsidie – van 80% van de gemaakte kosten naar 95% – daaraan mee. Let wel: lager onderwijs kreeg in 1917 recht op gelijke financiering van openbaar en bijzonder, maar niet de andere onderwijssoorten zoals het nijverheidsonderwijs. De meeste ambachtsscholen waren – vaak ontstaan op initiatief van plaatselijke patroons – bijzonder qua bestuursvorm en neutraal qua levensbeschouwing. De confessionelen wilden hun onderwijsdomein vergroten en gingen zich, nu uitbreiding nodig en mogelijk was, ook voor eigen vakscholen interesseren.

Verdere ontwikkeling van het lager technisch onderwijs, een andere visie?

Het voorstel om een zelfstandige organisatie het plan van de commissie-Goote te laten uitwerken, nam minister Theo Rutten⁶⁷⁴ over. Hij stelde een werkcommissie in van vooral deskundigen uit het onderwijs zelf. Toen werkgevers zich ook geïnteresseerd toonden, werd hen toegang geweigerd omdat het om inhoudelijk werk ging zoals het ontwikkelen van leerplannen.⁶⁷⁵ Merkwaardig dat juist diegenen die wisten wat voor een succesvolle uitoefening van een beroep nodig was, geen stem in het kapittel kregen.

Deze commissie baseerde haar werk op ideeën die kort daarvoor door een ander gezelschap waren uitgedacht.⁶⁷⁶ Eind jaren veertig was er, gelet op actuele maatschappelijke ontwikkelingen, behoefte aan een nieuwe oriëntatie op de toekomst van de jeugd. De regering had ook daarvoor een clubje geformeerd, waarvan onder anderen Philip Kohnstamm en Willem Banning deel uitmaakten, aanhangers van een personalistische visie op opvoeding en onderwijs. Beiden waren maatschappelijk breed georiënteerd en zetten zich – onder meer als medeoprichters van de Partij van de Arbeid – in voor maatschappelijke hervormingen.

Deze personalistische visie was ontstaan onder een aantal vooraanstaande gijzelaars (de *Heeren Zeventien*) in het interneringskamp Sint-Michielsgestel en poogde socialisme en christendom te verbinden. Onderwijs werd daarvoor als de sleutel gezien; Kohnstamm en Banning besteedden dan ook veel aandacht aan persoonlijke ontwikkeling als doel van onderwijs. Zij zagen de (vermeende) maatschappelijke verwildering – denk aan het uitgaansleven met alcoholgebruik, vrijere omgang tussen de seksen, bioscopen, dancings – als risico voor de opgroeiende jeugd. Het bestaande onderwijs voldeed inhoudelijk gezien niet meer. Bovendien is het als een fuik georga-

671 Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg* 215.

672 Dodde, *Geschiedenis van het Nederlandse schoolwezen* 58.

673 Dodde, *Geschiedenis van het Nederlandse schoolwezen* 43.

674 F.J. Th. Rutten (KVP), minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen 1948–1952.

675 Meijers, *Van ambachtsschool tot L. T. S.* 76 e.v.

676 Officieel: Commissie van Onderzoek naar de ontwikkelingsmogelijkheden van de Nederlandse jeugd. Deze commissie kende een pedagogische subcommissie onder leiding van de hoogleraar pedagogiek en grondlegger van de empirische onderwijskunde, Ph. Kohnstamm; daarnaast een subcommissie die zich bezig hield met de ontwikkelingsmogelijkheden van 14- tot 20-jarigen onder leiding van W. Banning, hoogleraar theologie.

niseerd: wie later op zijn weg door het systeem tot nieuwe inzichten komt, kan die door eerder gemaakte keuzes niet verwerkelijken.

Opmerkelijk was hun kijk op vakonderwijs. Het beroep zag Kohnstamm als kern van mensvorming, bepalend voor de levenshouding. Dat komt overeen met een van de ordeningsbegrippen van Greinert zoals in de inleiding beschreven: de ‘occupational orientation’. Bij deze oriëntatie is het beroep de primaire bron van zelfbewustzijn en plaatsbepaling in de samenleving. Bij zijn poging met de vooroorlogse pedagogie te breken, greep Kohnstamm zodoende terug op een verder verleden, een concept uit de middeleeuwen: het gildelidmaatschap. Lid zijn van een gilde was voor veel beroepsbeoefenaren verplicht; het beroep bepaalde het hele leven omdat de gildeorganisatie ook andere aspecten van het leven als religie, familieleven en sociale voorzieningen betrof.

Algemeen of beroepsgericht?

Tegen de achtergrond van de ideeën van Kohnstamm waren de begrippen ‘smalle opleiding’ en ‘bredere vorming’ die in deze studie centraal staan, voor de werkcommissie-Faber-Hennequin een vruchtbaar onderscheid. Het bestaande lager technisch onderwijs was voor hen een opleiding tot het beroep, terwijl het nieuwe dat zij beoogden, juist het karakter van vorming tot persoon zou moeten hebben. Het gaat niet zozeer om de opleiding tot vakman maar men heeft ‘de totale mensvorming’ op het oog, hoofd, hand en hart omvattend. De industrie vroeg niet zozeer om goed geschoolde arbeiders als wel om enigszins geoefende, maar algemeen ontwikkelde en gemotiveerde jongens. Het (lager) beroepsonderwijs zou zich vanaf dat moment in meer algemene richting ontwikkelen.

Wat vindt de minister van Onderwijs?

Onderwijsminister Rutten gaf zijn opvatting in een nota over lager en middelbaar technisch onderwijs.⁶⁷⁷ Daarnaast bracht hij een half jaar later – op verzoek van de Tweede Kamer – het *Onderwijsplan-Rutten* uit, zijn visie op het stelsel van kleuter- tot en met voorbereidend hoger onderwijs, die hij in het historisch perspectief van de Ineenschakelingscommissie plaatste.

Maar eerst moest technisch onderwijs worden uitgebreid om aan de groeiende behoefte van de industrie te voldoen. Het ging daarbij om algemene vorming én om het verwerven van vaardigheden om een technisch beroep te kunnen uitoefenen. Voor Rutten maakt beroepsvorming deel uit van algemene vorming. Hij zag het technisch onderwijs in drieën: twee jaar lager, drie jaar uitgebreid en vier jaar middelbaar. Naast dit schoolonderwijs was er het leerlingstelsel, lerend werken aangevuld met theorie-onderwijs.

Rutten zag de jongens niet direct na de lagere school naar de lagere technische school gaan; hij volgde het advies van Goote om een voorbereidend jaar in te stellen. Deze periode was bedoeld voor oriëntatie en determinatie opdat alle leerlingen de voor hen beste beroepskeuze zouden maken. Dit aanloopjaar mocht van de minister een zevende leerjaar op de lagere school zijn, de eerste klas van voortgezet gewoon lager onderwijs of een voorbereidend jaar aan een lagere technische school. Omdat onderwijs altijd de kleur aanneemt van de directe omgeving, betekende dit een weinig specifieke invulling en daarmee een gemiste kans vanuit het oogpunt van een brede oriëntatie. Vanwege deze onbestemdheid werd er om dit extra jaar hard gestreden.

⁶⁷⁷ Minister Rutten, *Nota betreffende de stand van het lager en middelbaar technisch onderwijs voor jongens en betreffende de maatregelen, die mede in verband met de industrialisatie op korte termijn tot de ontwikkeling kunnen bijdragen*, Handelingen der Staten-Generaal 1950–1951, Bijlagen 2056, nr. 2, II januari 1951.

En wat vindt de volksvertegenwoordiging?

De Tweede Kamer was het maar ten dele eens met de minister. Inderdaad, doorstroming van de lagere school direct naar de lagere technische school is onwenselijk. Maar het voortgezet gewoon lager onderwijs zou moeten worden uitgebouwd tot een driejarige voorziening voor alle leerlingen, die daarna de keuze zouden maken voor beroepsgericht dan wel algemeen voortgezet onderwijs. Het onderwijsprogramma zou moeten voorbereiden op het volle leven; alle onderwijsactiviteiten zouden moeten worden gecentreerd rondom het aanleren van algemene handvaardigheid.

Met deze opvatting, neergelegd in een motie van Partij van de Arbeid en confessionele partijen (minus de Christelijk-Historische Unie), werd de kiem voor een middenschool in het Nederlandse onderwijs gelegd. De organisaties van onderwijzers – goed vertegenwoordigd in met name de Partij van de Arbeid-fractie – hingen dezelfde gedachte aan. Voor de confessionelen was er een tweede belang: hun voorkeur voor eigen scholen. De technische scholen waren meestal een zaak van particulier initiatief, niet-confessioneel bijzonder onderwijs. De scholen voor voortgezet gewoon lager onderwijs daarentegen waren als onderdeel van een lagere school openbaar of bijzonder, maar in het laatste geval meestal van confessionele snit. Voor de confessionele fracties was dit hét moment om financiële gelijkstelling zoals voor lager onderwijs, uit te breiden naar beroepsonderwijs.

Maar het twee-kamersysteem van het parlement zorgde voor een verrassing: in de Eerste Kamer vond men dat de twee varianten naast elkaar bestaansrecht hadden. Dat leidde tot het ontstaan van voorbereidende klassen aan lagere technische scholen daar waar geen voortgezet gewoon lager onderwijs in de buurt was. De meeste ouders achtten het meer in het belang van hun zoons een opleiding te volgen die direct perspectief bood op een beroepsscholing dan om de leerplicht uit te zitten in het voortgezet gewoon lager onderwijs als eindonderwijs.⁶⁷⁸ Het voorbereidende jaar aan de lagere technische scholen werd zodoende een succes en steeds meer van deze scholen werden feitelijk driejarig. Langs deze omweg kwam het derde jaar dat in de jaren dertig was wegbezuinigd, er weer bij. Minister Jo Cals wist deze situatie in 1957 door leerlingen toe te staan direct na zes jaar lagere school naar de driejarige lagere technische school te gaan. De discussie over de ontwikkeling van voortgezet gewoon lager onderwijs tot een algemene oriëntatieperiode voor alle leerlingen was daarmee ten einde.

Resultaat van stimuleringsbeleid

Het plan voor meer technisch onderwijs had succes: er kwamen in de jaren vijftig en zestig veel scholen bij op alle niveaus. Het aantal lagere technische scholen steeg van 146 in 1946 naar 311 in 1965 en het aantal leerlingen groeide navenant: van ruim 41.000 tot zo'n 125.000. Zij vormden in de jaren zestig ongeveer 40% van de uitstroom uit het lager onderwijs, voornamelijk arbeiderszonen van wie 80% de lagere technische school als eindonderwijs volgde. Ze kwamen terecht in werk waar weinig scholing voor nodig was.⁶⁷⁹

Boekholt en De Booy geven deelnamecijfers voor de ontwikkeling van het gehele beroepsonderwijs tussen 1900 en 1968: van 32.500 leerlingen in 1900 tot 657.800 leerlingen in 1968. Gedu-

⁶⁷⁸ Meijers geeft enkele cijfers: in schooljaar 1949–1950 namen er 141 leerlingen deel aan het oriënterende leerjaar. Tien jaar later waren dat er 24.704.

⁶⁷⁹ Meijers, *Van ambachtsschool tot L. T. S.* 148–149.

rende deze hele periode hebben altijd meer kinderen van 12 tot 19 jaar beroepsonderwijs gevolgd dan algemeen vormend onderwijs.⁶⁸⁰

Vakonderwijs voor meisjes?

Opvallend: het debat ging alleen over het lager technisch onderwijs, de toekomst van jongens dus. Onderwijsminister Rutten stelde ook alleen voor technisch vakonderwijs een afzonderlijk plan op. Daarmee liet hij de helft van de betreffende leeftijdsgroep buiten beschouwing. Deze geringe aandacht voor het niet-technisch onderwijs maakt wel duidelijk dat het de regering vooral om industrialisatie was te doen en dat men (geschoolde) arbeid in de industrie als exclusief domein voor mannen zag. Maar ook grote pedagogen als bijvoorbeeld Idenburg beschouwden dit meisjesnijverheidsonderwijs nauwelijks als vakonderwijs; hij spreekt in dit verband van een uiterst nuttige vulling van de laatste leerplichtjaren.⁶⁸¹

Andere beroepssectoren kregen alleen aandacht in Ruttens plan voor het onderwijsstelsel als geheel. Daarin schetste hij eenzelfde opbouw voor het huishoudonderwijs: lager, uitgebreid en middelbaar, maar van kortere duur dan het technisch onderwijs en zonder leerlingstelsel. Het onderwijs kende een aantal varianten, waaronder een tweejarige opleiding als start, voorbereidend op verschillende vakopleidingen zoals bijvoorbeeld die voor naaister. Er waren zowel dag- als avondscholen voor wie al werkte. Het middelbaar huishoudonderwijs was in feite een leraressenopleiding voor deze sector. Ook noemde hij een bescheiden opleiding voor eenvoudige administratieve werkkringen.⁶⁸² Nijverheidsonderwijs voor meisjes ontwikkelde zich van één school met ruim 150 leerlingen in 1870 tot ruim vijfhonderd scholen met zo'n 230.000 leerlingen in 1960.

Het 'natte' vakonderwijs

Op de gewone technische school kon je niet leren hoe visserman of zeeman op de grote vaart te worden. Al vóór de Nijverheidsonderwijswet kende de scheepvaartsector eigen scholen. Onder deze wet werden de – in totaal 57 – nautische scholen onderverdeeld in zeevaart, binnenvaart, visserij en scheepswerktuigkunde. Boekholt en De Booy geven deelnamecijfers: in 1950 waren er bijna 6000 leerlingen, oplopend tot ruim 7600 in 1964. Waarschijnlijk is dit type onderwijs zo nauw verbonden met de beroepspraktijk dat de verhouding tussen beroeps- en algemene vorming hier niet zo'n belangrijk discussiepunt is geweest.⁶⁸³

1.2 Vakonderwijs in het geheel van het voortgezet onderwijs

In tegenstelling tot andere onderwijssectoren als bijvoorbeeld het lager onderwijs (sinds 1920) en het kleuteronderwijs (sinds 1955) was het voortgezet onderwijs in wetgevend opzicht nog steeds een ratjetoe. Van een samenhangend stelsel zoals de Inenschakelingscommissie in 1910 bepleitte, was nu, zo'n veertig jaar later, nog altijd geen sprake.

De positie van vakonderwijs in vooral de eerste fase voortgezet onderwijs is sterk beïnvloed door voortdurende discussie en gebrek aan consensus over een samenhangend stelsel. Verlenging van leerplicht veranderde de status van lager onderwijs: van eindonderwijs werd dat voorbereiding op vervolgonderwijs. Maar hoe zouden kinderen een verantwoorde keuze kunnen maken uit de

680 Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school* 258.

681 Idenburg, *Schets van het Nederlandse schoolwezen* 231.

682 Dodde, *Geschiedenis van het Nederlandse schoolwezen*, 47.

683 Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school* 279.

verschillende vormen van vervolgonderwijs? En is daarvoor niet een gezamenlijke oriëntatiefase nodig? Het uitblijven van consensus over de beste overgang van primair naar voortgezet onderwijs heeft de ontwikkeling van het vakonderwijs zo sterk beïnvloed dat daaraan in deze studie niet voorbij kan worden gegaan.

Eerste poging: de Eerste Onderwijsnota van minister Rutten

Op verzoek van de Tweede Kamer – een bijna unaniem gesteunde motie – moest minister Rutten aan de slag om van het onsamenhangend geheel aan scholen voor voortgezet onderwijs een coherent stelsel te maken. De schooltypen kenden ieder hun eigen wet, maar samenhang tussen deze wetten ontbrak. Dat leidde er bijvoorbeeld toe dat leerlingen moeilijk van de ene opleiding naar een andere, hen meer passende school konden overstappen. Men vroeg om een ‘wetenschappelijk verantwoord plan van onderwijsvoorzieningen’.⁶⁸⁴

En dat kwam er: in 1951 schetste Rutten een langetermijnperspectief,⁶⁸⁵ waarin hij beschreef hoe alle schooltypen vanuit onderwijskundig oogpunt moeten worden gereorganiseerd tot een samenhangend stelsel. Na lager onderwijs zou een eerste keuze moeten worden gemaakt tussen meer theoretisch dan wel praktisch onderwijs, om pas later specifiek te kiezen. Er zou een brede brugklas moeten worden ingesteld (Eenvoudig Voortgezet Onderwijs) als een nulde jaar voor het lager beroepsonderwijs. Voor het vakonderwijs betekende dat dat leerlingen pas na twee jaar algemeen beroepsonderwijs een specifieke beroepsopleiding zouden kiezen. Dan zouden juist ook de betere leerlingen voor technisch onderwijs kiezen. En hoe herkenbaar is niet de brief waarin een lokale ambachtsschool bij de minister voor overheidsvoorlichting pleitte:

In wezen komt het trekken van meer en betere leerlingen naar de Ambachtsscholen neer op het onttrekken van die leerlingen aan de ULO-scholen. (...) Dit alles leidt slechts tot onderlinge strijd. En voor deze strijd is het bestuur bang, omdat de ouders ongetwijfeld de ULO-zijde kiezen vanwege de ‘onvervulbare wensen en verkeerd gerichte strevingen naar hoger onderwijs onder de ouders.’ (...) Dit en vele dergelijke bezwaren zullen zijn uitgeschakeld als vanwege uw departement de hoofden der scholen zullen worden attent gemaakt op de funeste gevolgen van de ongetwijfeld bestaande neiging de betere leerlingen, die beschikken over voldoende verstand en praktische intelligentie, van de beoefening van het ambacht af te houden.⁶⁸⁶

Deze eerste poging strandde; de Tweede Kamer sprak er nog wel over, maar pas in 1953 toen Rutten al weer minister af was.

Tweede poging: de Tweede⁶⁸⁷ Onderwijsnota van bewindslieden Cals⁶⁸⁸ en De Waal⁶⁸⁹
Jo Cals volgde Rutten op. Een saillant detail: vanwege de overladenheid van het wetgevingsprogramma kwam er een staatssecretaris voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Deze Anna de

⁶⁸⁴ Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg* 387.

⁶⁸⁵ *Eerste Onderwijsnota betreffende onderwijsvoorzieningen* van minister Rutten (1951), antwoord op de Tweede Kamermotie met het verzoek om een ‘wetenschappelijk verantwoord plan van onderwijsvoorzieningen’.

⁶⁸⁶ Meijers, *Van ambachtsschool tot L. T. S.* 254.

⁶⁸⁷ Met de aanduiding ‘Tweede’ wordt deze nota gepositioneerd als vervolg op de *Eerste Onderwijsnota* van minister Rutten.

⁶⁸⁸ J. M. L. Th. Cals (KVP), minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen 1952–1963.

⁶⁸⁹ A. de Waal (KVP), staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen 1953–1957.

Waal was de eerste vrouwelijke bewindspersoon in een Nederlandse regering. Zij kreeg het Voortgezet Hoger en Middelbaar Onderwijs en het Nijverheidsonderwijs in haar portefeuille.

Aan deze staatssecretaris de taak het eerdere plan voor meer samenhang in het voortgezet onderwijs verder uit te werken. En toen gebeurde er iets merkwaardigs. De Waal had al in 1953, het jaar van haar aantreden, de hele onderwijsportefeuille (met uitzondering van het hoger onderwijs) onder haar hoede gekregen omdat het de minister te veel werd. Maar in 1957 kwam Cals daarop terug. De wens om de minister verantwoordelijk te stellen voor het stelsel als geheel kwam vooral van de Tweede Kamer en de top van het departement. Cals ging daarin mee en ontnam De Waal deze portefeuille. Deze radicale uitkleding van haar portefeuille was voor staatssecretaris De Waal aanleiding haar ontslag aan te bieden en terug te keren naar de wereld van de wetenschap.

De *Tweede Onderwijsnota* verscheen in 1955 en kon op instemming van de Tweede Kamer rekenen. Alle vormen van voortgezet onderwijs, inclusief het lager beroepsonderwijs, kregen een brugklas met een gemeenschappelijk programma. Met deze steun kon aan de wetgevende arbeid worden begonnen om alle schooltypen voortgezet onderwijs in één wettelijk kader onder te brengen. Het duurde drie-en-een-half jaar om alleen al tot een ontwerp voor een wet op het voortgezet onderwijs te komen.

Vakonderwijs onderdeel van een samenhangend stelsel

Uit het Ontwerp van wet tot regeling van het voortgezet onderwijs (1958) bleek dat het vakonderwijs een breder werkveld moest gaan bedienen. Er werden meer verschillende typen onderscheiden: techniek, huishouden en nijverheid, landbouw, middenstand, economie en administratie, onderwijs, sociale pedagogie en kunst.

Het stelsel van voortgezet onderwijs kende een tweede poot, het algemeen voortgezet, dat uiteenvalt in middelbaar en hoger algemeen, en voorbereidend wetenschappelijk onderwijs. Dit deel van het voortgezet onderwijs maakt echter geen deel uit van deze studie, reden om er verder niet op in te gaan.

Na lange beraadslagingen werd de wet in 1962 (Tweede Kamer) en 1963 (Eerste Kamer) aangenomen. Deze Wet op het Voortgezet Onderwijs of Mammoetwet, zoals vanwege de veelomvattendheid genoemd⁶⁹⁰, trad vanaf 1968 in werking. Maar de voorgestelde gezamenlijke brugklas met een gemeenschappelijk programma kwam er toch niet.

Samenhang of tweedeling?

Vanaf het advies van de Ineenschakelingscommissie in 1910 gerekend is bijna zestig jaar nodig geweest om tot een samenhangend stelsel van voortgezet onderwijs te komen. Voor positie én waardering van vakonderwijs is het enkele feit van de onmiddellijke onderverdeling in algemeen en beroeps, een categoriaal onderwijssysteem, van groot belang. Want hoewel er één brugklas met oriënterend en selecterend karakter was voorgesteld, kwamen er twee (één in het lager beroepsonderwijs en één in het algemeen voortgezet onderwijs), waarbij de keuze voor de ene of de andere brug vrijwel altijd bepalend is voor de uiteindelijke bestemming in het leven. De integrale Wet op het voortgezet onderwijs heeft het vakonderwijs weliswaar uit de Nijverheidsonderwijswet gehaald

⁶⁹⁰ Deze aanduiding heeft de wet te danken aan het Kamerlid Roosjen (Anti-Revolutionaire Partij), die in de Kamer verzuchtte die 'mammouth', zoals hij die ene vo-wet zag, maar in het sprookjesleven te laten voortbestaan. Een tweede bijnaam was de 'Goot-ische' wet, naar de inspecteur-generaal Goote, die voor de onderwijsinhoudelijke aspecten verantwoordelijk was.

en in één wettelijk kader met het overige voortgezet onderwijs gebracht, maar daarbinnen bleven beroeps- en algemeen twee afzonderlijke pijlers.

De twee pijlers waren ook zichtbaar in de departementale organisatie, waarin vanaf 1966 een directie Algemeen Voortgezet Onderwijs wordt geformeerd, naast een voor Technisch Beroeps- onderwijs en voor Beroepsonderwijs en Vormingswerk, waar onder meer het leerlingstelsel werd behartigd. De tweedeling in het onderwijssysteem zette zich voort in de samenleving, zodat arbeiderskinderen meest ook weer arbeiders werden. Meijers formuleert het zo:

De L. T. S. is naast voornaamste leverancier van half- en ongeschoolde arbeidskrachten voor industrie en bouw echter ook een onderwijstype dat arbeidersjongens 'opleidt' tot arbeider-zijn. De L. T. S. isoleert ongeveer 40% van iedere jaargang jongens (en dan vooral de arbeidersjongens) van de rest van hun leeftijdsgenoten (er is een structurele scheiding tussen het L. B. O. en het A. V. O.), geeft hen een opleiding die hen voorbestemt voor het verrichten van half- of ongeschoolde arbeid en snijdt hen tenslotte feitelijk af van vervolgopleidingen binnen het reguliere dagonderwijs (voor meer dan 80% van de leerlingen is de L. T. S. eindonderwijs; zie C. B. S. 1976/1977).⁶⁹¹

Meijers verbindt het handhaven van deze sociale scheidslijn met de machtsverdeling in de samenleving als geheel, waarbinnen een selectief onderwijssysteem de posities verdeelt. En dat terwijl in die tijd in veel andere West-Europese landen juist het ongedeelde voortgezet onderwijs school maakte.⁶⁹²

Vakonderwijs, brede schakering

Het vakonderwijs veranderde van naam: *nijverheidsonderwijs* werd *beroepsonderwijs*.

In de Wet op het voortgezet onderwijs lijkt het beroepsonderwijs een eenvormige kolom te zijn, maar het is in feite een vijfstromenland.⁶⁹³ Het wordt onderverdeeld naar bedrijfsmatige sectoren, waarbij de grotere sectoren drie niveaus van afstuderen kennen. Het onderwijsprogramma bestaat uit beroepsgerichte vakken die per sector verschillen, en algemeen vormende als Nederlands, een vreemde taal, geschiedenis en aardrijkskunde, maatschappijleer, wiskunde, kennis der natuur, muziek, tekenen, handvaardigheid en lichamelijke oefening. Het beroepsonderwijs is onder deze wet niet het meest doorzichtige stelsel en rolbevestigend in de feitelijke scheiding tussen meisjes- en jongensopleidingen, aangeboden in verschillende scholen.

Het aanvankelijk vakonderwijs, het lager beroepsonderwijs, verandert van karakter: van opleidend wordt het nu voorbereidend. Ook het erop aansluitende middelbaar beroepsonderwijs is een meerstromenland, maar net weer wat anders onderverdeeld.

Daarnaast zijn er vakscholen, gespecialiseerde scholen die opleiden voor beroepen als typograaf, kleermaker, boekbinder e.d. Een van de gerenommeerdste – op middelbaar niveau – is de Leidse Instrumentmakersschool.

1.3 De 'Unvollendete' van de vroege selectie

De Wet op het voortgezet onderwijs liet een aantal problemen onopgelost, waaronder selectie op elfjarige leeftijd voor algemeen dan wel beroepsgericht vervolgonderwijs. Dit vroege selectiemo-

⁶⁹¹ Meijers, *Van ambachtsschool tot L. T. S.* 42.

⁶⁹² Meijers, *Van ambachtsschool tot L. T. S.* 144–145.

⁶⁹³ J. F. M. C. Aarts, N. Deen en J. Giesbers, *Onderwijs in Nederland* (Groningen, 1983, derde druk) 80–91.

ment in het Nederlandse stelsel vermindert de onderwijskansen van kinderen uit minder bevoorrechte milieus, in vergelijking met stelsels in landen waar voortgezet onderwijs aan de start meer geïntegreerd is.⁶⁹⁴ Daarnaast doet vroege selectie negatief kiezen voor vakonderwijs: vooral kinderen die geen 'hoger' advies krijgen, volgen vakonderwijs.

Over de vraag of vervolgonderwijs moet beginnen met een gemeenschappelijke periode bleven en blijven de meningen verdeeld. Naast frequent wisselend beleid zijn er nog veel meer wisselende beleidsvoornemens; de meeste plannen zijn maar kort of helemaal niet in de klas beland. Voorstel na voorstel werd gepresenteerd om overeenstemming te bereiken over een vorm van meer geïntegreerd voortgezet onderwijs voor kinderen tussen de twaalf en zestien jaar. Omdat dit kenmerk van het Nederlands onderwijs zó bepalend is voor de positie van het vakonderwijs, is een kort overzicht met de belangrijkste plannen hier op zijn plaats.

Plan na plan ...

Het eerste signaal dat de Wet op het voortgezet onderwijs niet voldeed, kwam al in 1972, vier jaar na de invoering ervan. Minister Chris van Veen⁶⁹⁵ aanvaardde in zijn nota over het onderwijsbeleid de gedachte van geïntegreerd onderwijs voor twaalf- tot vijftienjarigen als leidraad voor vernieuwing van de onderwijsstructuur. Hij stelde verschillende beleidslijnen voor, waaronder experimenten die de structuur van het voortgezet onderwijs feitelijk doorbraken.

In 1973 vroeg de Tweede Kamer aan minister Jos van Kemenade⁶⁹⁶ een integrale visie op het onderwijsstelsel. Dat werd de *Contourennota*⁶⁹⁷, een discussievoorstel met onder meer de middenschool. Deze middenschool bood een breed onderwijsprogramma voor alle kinderen van twaalf tot vijftien jaar zoals door zijn voorganger aangekondigd. De leerlingen konden zich breed oriënteren omdat de keuze voor algemeen of beroepsgericht onderwijs naar het vijftiende jaar was verlegd. Vakken als Verzorging en Algemene Technieken werkten daarbij overbruggend. Met deze onderwijsvorm mocht een aantal scholen wetenschappelijk begeleid experimenteren, maar verder dan experimenten is dit plan nooit gekomen.

In 1979 stelde minister Arie Pais⁶⁹⁸ het *Ontwikkelingsplan Voortgezet Onderwijs* voor. De kern hiervan was een tweejarige brugperiode binnen bestaande schooltypen. Hoewel niet erg revolutionair, werd dit plan door het parlement afgewezen.

In 1981 brachten minister Van Kemenade en staatssecretaris Wim Deetman⁶⁹⁹ *Voortgezet Basisonderwijs* in discussie: een driejarige school met tenminste één heterogeen leerjaar, vervangend voor categorale schooltypen. Leerlingen oriënteren zich eerst op verdere studie en beroep; pas daarna worden zij verdeeld naar hun keuze voor vakonderwijs dan wel algemeen vervolgonder-

694 R. Bronneman-Helmers, *Overheid en onderwijsbestel. Beleidsvorming rond het Nederlandse onderwijsstelsel (1990–2010)* (Den Haag 2011) 247.

695 Mr. Ch. van Veen (CHU), minister van Onderwijs en Wetenschappen 1971–1973.

696 Prof. dr. J. A. van Kemenade (PvdA), minister van Onderwijs en Wetenschappen 1973–1977 en 1981–1982.

697 Tweede Kamer der Staten-Generaal (zitting 1974–1975, 13 459), *Contouren van een toekomstig onderwijsbestel*, aangeboden op 18 juni 1975 door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen, J. A. van Kemenade. En: Tweede Kamer der Staten-Generaal (zitting 1976–1977, 14 425), *Contouren van een toekomstig onderwijsbestel*, aangeboden op 17 maart 1977 door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen, J. A. van Kemenade.

698 Dr. A. Pais (VVD), minister van Onderwijs en Wetenschappen 1979–1981.

699 Drs. W. J. Deetman (CDA), staatssecretaris Voortgezet Onderwijs 1981–1982, minister Onderwijs en Wetenschappen 1982–1989.

wijs.⁷⁰⁰ Interessant is een tweede doel: alle leerlingen oriënteren zich op technologie en ambachtelijkheid. Zo zou de keuze voor een bepaald beroep een positieve kunnen worden. Ook dit voorstel kon niet op een meerderheid rekenen.

In 1985, een volgend kabinet, probeerde minister Deetman het opnieuw. Hij diende een concept-ontwerp Ontwikkelingswet voortgezet onderwijs in om met een afgezwakte vorm van voortgezet basisonderwijs te kunnen beginnen. Maar ook nu weer tevergeefs.

Ei van Columbus?

In 1986 bracht de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid – daartoe uitgenodigd door de regering⁷⁰¹ – zijn advies uit, voorbereid in een commissie onder leiding van Kees Schuyt. Een waarschuwing van deze raad vooraf:

Het antwoord op de vraag naar de *wenselijke* inhoud, duur en structuur van de basisvorming kan nimmer op uitsluitend wetenschappelijke gronden gevonden worden. Politieke en normatieve keuzen spelen hierbij eveneens een niet onbelangrijke rol. De bijdrage die dit advies bij de beantwoording van deze wenselijkheidsvraag kan spelen, moet daarom vooral gezocht worden in een afstandelijke, onafhankelijke redeneerwijze en niet in een redeneerwijze die berust op politieke vooringenomenheden. Daarbij is gebruik gemaakt van resultaten van wetenschappelijk onderzoek die voor de vraagstelling relevant zijn.⁷⁰²

En dit werd het voorstel:

(...) een algehele verhoging van het onderwijspeil door invoering van algemene basisvorming in de eerste drie jaar van het voortgezet onderwijs, alsmede een herwaardering van het beroepsonderwijs. Voorgesteld wordt een kerncurriculum van 14 vakken dat 80% van de onderwijstijd beslaat en op twee niveaus wordt aangeboden. Inhoud en eindtermen zouden centraal dienen te worden vastgesteld en bewaakt, terwijl anderzijds aan de scholen een grote vrijheid wordt gelaten om het onderwijsaanbod te structureren.⁷⁰³

Opmerkelijk voorstel om (tenminste) twee redenen. De raad stelde de inhoud en niet de structuur centraal. Voor alle jongeren moet de lat hoger komen te liggen om zich in de ingewikkelder samenleving staande te kunnen houden. En beroepsonderwijs verdient herwaardering, onder andere door de keuze tussen een algemene en een beroepsopleiding uit te stellen tot jongeren een paar jaar ouder zijn en ze hebben kunnen kennismaken met verschillende beroepenwerelden.

Voor deze basisvorming kreeg men aanvankelijk de handen op elkaar, hoewel inbedding van het voorgestelde kerncurriculum in bestaande schooltypen niet makkelijk was. De val van het

700 In januari 1982 brachten minister Van Kemenade en staatssecretaris Deetman – als vervolg op de *Contourennota* – de ‘wetgevingsvoorbereidende’ nota *Verder na de basisschool* uit. Daarna een tweede nota die het onderwijs na de gemeenschappelijke fase van voortgezet onderwijs betrof: *Tweede fase vervolgonderwijs*.

701 Brief van 21 december 1983.

702 *Basisvorming in het onderwijs*, rapport nr. 27, advies Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1986) 14.

703 Aanbiedingsbrief aan de Minister-President, Minister van Algemene Zaken de heer drs. R. F. M. Lubbers van 22 januari 1986. Volledige rapport: *Basisvorming in het onderwijs*, rapport nr. 27, advies Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1986).

kabinet-Lubbers I in 1986 bracht enige vertraging teweeg, maar beide bewindslieden, minister Deetman en staatssecretaris Ginjaar-Maas⁷⁰⁴, zetten hun werk voort in het kabinet-Lubbers II.

Zou het advies de kabinetswisseling overleven? Nee dus, niet alleen de liberalen maar ook de christendemocraten waren intussen van mening veranderd. Beiden gooiden de vrijheid van onderwijs als tegenargument in de strijd, zij het met een verschillend accent.

Pas het derde kabinet-Lubbers⁷⁰⁵ zou een afgezwakte vorm van basisvorming binnen het bestaande stelsel realiseren. Maar zelfs deze beperkte verandering bleek niet duurzaam; in 2006 werd zelfs het woord ‘basisvorming’ vervangen door ‘onderbouw’.

Bronneman ziet zelfs een averechts resultaat van alle beleidsdrukke om het moment van studie- en beroepskeuze naar later dan het elfde levensjaar te verleggen. Beroepsonderwijs en algemeen voortgezet onderwijs ontwikkelen zich zonder gemeenschappelijke brugklassen tot afzonderlijke pijlers waartussen het moeilijk schakelen is. Zelfs binnen het algemeen voortgezet onderwijs bestaan er nauwelijks meer brugklassen. Ook de grotere nadruk op rendementscijfers zou scholen dwingen scherper te selecteren aan de start.⁷⁰⁶

Vertrouwen in de Toekomst?

In het regeerakkoord 2017–2021, *Vertrouwen in de Toekomst*, is de draad weer opgepakt, waarbij voor vrijwillig experimenteren is gekozen. Van de duizenden scholen die het stelsel kent, doen twaalf basis- en middelbare scholen mee aan deze pilot, alles binnen bestaande wettelijke kaders van primair en voortgezet onderwijs.⁷⁰⁷

Sommige kinderen zijn gebaat bij een meer geleidelijke overgang van het basisonderwijs naar het voortgezet onderwijs. De 10–14-scholen, een samenwerkingsvorm tussen basisscholen en scholen voor voortgezet onderwijs, voorzien in zo’n behoefte. Voor dergelijke vormen van samenwerking komt meer experimentele ruimte.⁷⁰⁸

Geen structurele verbetering derhalve, ondanks aansporingen daartoe nationaal en internationaal omdat de nadelen van vroege selectie duidelijk zijn.

De onderwijsinspectie zegt het in haar verslag over schooljaar 2016/2017 als volgt:

Leerlingen met lager opgeleide ouders krijgen vaker een advies voor een lager onderwijsniveau en minder vaak een advies voor een hoger onderwijsniveau dan op basis van hun eindtoetsscore te verwachten zou zijn. Een voorbeeld maakt dit duidelijk: van alle leerlingen met een vmbo-g/t eindtoetsresultaat in 2017, kreeg 25 procent van de leerlingen met laagopgeleide ouders een schooladvies van hooguit vmbo-k; voor leerlingen met hoogopgeleide ouders gold dit voor 6 procent. Van de leerlingen met hoogopgeleide ouders kreeg 34 procent een advies voor ten minste havo; 9 procent van de leerlingen met laagopgeleide ouders kreeg een havo-advies of hoger.

Naast ongelijke ingangsniveaus op basis van dezelfde toetsscore, brengt de te vroege selectie ook niveauverschillen in de latere schoolloopbaan met zich mee:

⁷⁰⁴ Drs. N.J. Ginjaar-Maas (vvd), staatssecretaris Onderwijs & Wetenschappen 1982–1989.

⁷⁰⁵ Kabiner Lubbers III (1989 – 1994) bestond uit CDA en PvdA.

⁷⁰⁶ Bronneman-Helmers, *Overheid en onderwijsbestel* 282.

⁷⁰⁷ <https://www.10-14onderwijs.nl/10-14-projecten/>, geraadpleegd 16 mei 2019.

⁷⁰⁸ *Vertrouwen in de toekomst*, regeerakkoord 2017–2021, 10 oktober 2017 (https://www.parlement.com/id/vkidc5cgsvzz/regeerakkoord_2017, geraadpleegd 16 mei 2019).

Een belangrijke oorzaak van de segregatie naar niveau is de vroege selectie in ons stelsel; op vroege leeftijd worden de leerlingen in niveaus ingedeeld. Lage verwachtingen en verlies van motivatie kunnen hierdoor zeer nadelig uitwerken op de prestaties van leerlingen uit kansarme milieus. (...) Juist deze groep heeft meer tijd nodig om zich te ontwikkelen en volgt als gevolg hiervan onderwijs op een te laag niveau.⁷⁰⁹

En dit zijn de woorden van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling in een review van het Nederlandse onderwijs:

The Netherlands has long succeeded in managing a system with extensive early tracking and multiple tracks, but growing inequity and a increasing rigidity in track placement has led to increasing pressure.⁷¹⁰

Dat legt alle druk op de wijze van voorsorteren: hoe toekomstige belangstelling en leercapaciteiten van elf- à twaalfjarige kinderen in te schatten? Daarvoor worden globaal twee middelen aangewend: een landelijk gestandaardiseerde eindtoets en een advies van de basisschool. Hoe verhouden deze middelen zich nu tot elkaar?

Aanvankelijk moesten scholen eerst de toets afnemen en vooral op basis van deze informatie een schooladvies geven. Toen rees de vraag of de toets niet beter pas ná het advies kon worden afgenomen omdat leraren beter selecteren. Zo gezegd, zo gedaan: voor deze volgorde is vanaf schooljaar 2014–2015 gekozen, ondanks enkele serieuze bezwaren. Ten eerste kunnen leraren hun eigen adviezen niet plaatsen tegenover wat collega's elders in het land doen, waardoor willekeur kan ontstaan. Daarnaast kunnen zij, bewust of onbewust, vooringenomen zijn en bij gelijke toetsresultaten de capaciteiten van kinderen uit bevoorrechte milieus hoger inschatten. En ook zonder vooringenomenheid kunnen zij de druk van hoger opgeleide ouders niet altijd weerstaan.⁷¹¹ De beslissing om het schooladvies voorafgaand aan de toets te geven, is dan ook weer teruggedraaid. De toets zou juist de subjectiviteit van de leraar moeten verminderen.

Het ziet er in 2019 echter naar uit dat de volgorde binnenkort weer wordt omgekeerd: eerst het (subjectievere) schooladvies en dan pas de (objectievere) eindtoets. De gebrekkigheid van deze procedure wordt nog eens versterkt omdat scholen uit meerdere varianten eindtoets kunnen kiezen, waarvan de vergelijkbaarheid niet goed kan worden gewaarborgd.⁷¹²

Alle discussie over toetsen en adviseren leidt echter af van de hoofdvraag waarom kinderen al zo vroeg zouden moeten worden voorgesorteerd. Zijn de leraren in Nederland minder in staat in gemengde groepen les te geven dan hun buitenlandse collega's? Of is het (een restant van) standsbesef omdat menging van verschillende toetsresultaten ook sociale menging betekent?

Hoe het ook zij, de impasse rond de eerste fase voortgezet onderwijs is de status van vakonderwijs niet ten goede gekomen. Ouders proberen een zo 'hoog' mogelijk advies voor hun kinderen te krijgen. Mede daardoor ontwikkelt het vakonderwijs zich steeds meer tot restonderwijs: alleen

709 Inspectie van het Onderwijs, *Hoofddlijnen, De Staat van het Onderwijs 2016/2017* resp. 22 en 29.

710 Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling, *Reviews of national policies for education. Netherlands 2016: Foundation for the future* (2016) 72, (<http://www.oecd.org/education/netherlands-2016-9789264257658-en.htm>, geraadpleegd 16 mei 2019).

711 Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling, *Reviews of national policies for education. Netherlands 2016: Foundation for the future* (2016) 69 (<http://www.oecd.org/education/netherlands-2016-9789264257658-en.htm>, geraadpleegd 16 mei 2019).

712 *Onderwijsraad*, briefadvies aan Tweede Kamer van 14 juni 2019 (kenmerk 20190114/1139).

als algemeen en voorbereidend wetenschappelijk onderwijs niet haalbaar zijn, is de leerweg vakonderwijs aan de orde. Een positieve keuze voor vakonderwijs is ook nauwelijks mogelijk; elfjarigen hebben met de beroepenwereld immers nooit kennisgemaakt.

Daarom heeft vakonderwijs het meest te lijden van deze fundamentele verdeeldheid in politiek en samenleving. Nederland is daarin uitzonderlijk; de meeste westerse landen hebben een of meer leerjaren van gezamenlijk voortgezet onderwijs met een breed curriculum.⁷¹³

1.4 Versterking van het beroepsonderwijs⁷¹⁴

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid zag twee mogelijke ontwikkelingslijnen voor het beroepsonderwijs. De eerste is 'mee te gaan met de internationale trend naar een verdere relativering van het onderscheid tussen beroepsonderwijs en algemeen vormend onderwijs.' Hiervoor is duidelijk geworden dat deze ontwikkeling in Nederland is gestagneerd. De tweede mogelijkheid 'bestaat uit het accepteren van het bestaan van een aparte beroepsvormende lijn, maar deze dan ook consequent doorvoeren.'⁷¹⁵ Deze ontwikkeling is wel doorgezet. Want terwijl pogingen om de eerste jaren van het voortgezet onderwijs in horizontale richting tot meer gezamenlijkheid te brengen tot op heden zijn mislukt, werd het beroepsonderwijs wel succesvol ontwikkeld in verticale richting. Het bedrijfsleven klaagde dat het onderwijs te algemeen van aard was geworden; uit deze periode dateert de uitspraak dat de leerlingen geen hamer meer kunnen vasthouden.⁷¹⁶ Er werd ondubbelzinnig gekozen voor verticale samenhang tussen niveaus van beroepsonderwijs.

Weer een andere naam en samenstelling

Het lager beroepsonderwijs (lbo) werd omgevormd tot voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo) met onder- en bovenbouw. Om leegloop op te vangen – vakonderwijs was restonderwijs geworden – werden lbo en mavo samengevoegd tot vmbo. Binnen dit vmbo zijn verschillende leerwegen mogelijk, vooral verschillend in de verhouding theoretisch en praktijkonderwijs. Er zijn vier leerwegen: kaderberoepsgericht, basisberoepsgericht (beide voorbereidend beroepsonderwijs), een theoretische leerweg (mavo) en een gemengde leerweg.

Enerzijds werd dit vmbo organisatorisch onderdeel van brede scholengemeenschappen, anderzijds werden deze scholen meestal fysiek gescheiden van havo en vwo, de andere leden van de schoolfamilie. Sommige scholen maakten de mavo weer los van het vbo. Zo brengt onderscheid in curriculum een dagelijkse sociale scheiding tussen kinderen met zich mee.

Verantwoordelijkheden opnieuw verdeeld

In het hele onderwijsstelsel nam bemoeienis van de overheid af en werd instellingen meer autonomie gelaten. Deze ontwikkeling was ingegeven vanuit financiële beheersbaarheid: financiering zonder uitgavengrens, voor onderwijs met zijn fluctuerende deelname gebruikelijk, moest worden

⁷¹³ Eind jaren tachtig van de twintigste eeuw kennen onder meer de Verenigde Staten, Engeland, Denemarken, Noorwegen, Zweden, Finland, Frankrijk en Italië een vorm van gemeenschappelijk onderwijs na de basisschool.

⁷¹⁴ Deze paragraaf berust voornamelijk op R. Bronneman-Helmers, *Duaal als ideaal?* (SCP 2006).

⁷¹⁵ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Naar een lerende economie, investeren in het vermogen van Nederland* (Den Haag/Amsterdam 2013) 286–287.

⁷¹⁶ *Adviescommissie inzake de voortgang van het industriebeleid* (bekend als Commissie-Wagner), advies van 1983. Aan dit advies ging een WRR-advies vooraf: *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie* (1980).

vervangen door een tevoren vastgesteld budget per onderwijssector. Omdat de meeste scholen voor beroepsonderwijs te klein waren om op eigen benen te staan, moest een reorganisatie tot grotere en sterkere instellingen leiden.

Voor het middelbaar beroepsonderwijs kwam daar bij dat werkgevers en werknemers meer invloed kregen om de inhoudelijke oriëntatie van het onderwijs op de beroepspraktijk te versterken. Uit onvrede over de gebrekkige resultaten van afgestudeerden zou het bedrijfsleven mede verantwoordelijk worden voor inhoud en inrichting; de overheid zette een stap terug om meer ruimte te laten voor een betere aansluiting beroepsonderwijs en arbeidsmarkt. Het overleg tussen scholen en sociale partners werd geformaliseerd in de vorm van permanente overlegorganen: de Bedrijfstakgewijze Overlegorganen Onderwijs – Bedrijfsleven.

Middelbaar beroepsonderwijs overzichtelijker

Het vakonderwijs op *middelbaar* niveau bestond uit ruim vijfhonderd scholen en schooltjes met korte en lange opleidingen, in deeltijd en voltijd. Deze veelheid van ongelijksoortige opleidingen was voor potentiële deelnemers én voor werkgevers moeilijk te overzien. Verwante opleidingen bijeenbrengen in sectoren bracht meer overzicht en de vele instellingen moesten ook een schaal-sprong maken om grotere zelfstandigheid te kunnen dragen en een serieuze gesprekspartner voor het werkveld te kunnen zijn. Dat begon in 1986 met de operatie sectorvorming en vernieuwing middelbaar onderwijs. Het middelbaar beroepsonderwijs (mbo) werd uit de Wet op het voortgezet onderwijs gelicht en kreeg in 1996 een eigen wettelijk kader, de Wet educatie en beroepsonderwijs (WEB).

Naar Regionale Opleidingen Centra

Met de Amerikaanse community colleges als inspiratie koos minister Jo Ritzen⁷¹⁷ voor Regionale Opleidingen Centra (roc's): beroepsonderwijs en volwasseneneducatie⁷¹⁸ in één organisatie. Deze combinatie heeft ten doel herhalingsonderwijs (denk aan lezen en schrijven) gemakkelijker te verbinden met omscholing in de beroepsfeer.

Personele, materiële en huisvestingskosten voor deze centra worden in één bedrag ter beschikking van de instellingen gesteld. Deze keuze kwam voort uit de behoefte om strakker te budgetteren én om scholen meer autonomie te geven om hun opleidingen beter te laten aansluiten bij de regionale arbeidsmarkt. Regionaal omdat deze opleidingen vooral het midden- en kleinbedrijf bedienen, die veelal lokaal of regionaal werken. Dat is belangrijk met het oog op het verkrijgen van plekken voor werkend leren én om de verschillende opleidingen inhoudelijk bij de tijd te houden.

De vorming van regionale centra ging gepaard met inhoudelijke aanpassingen. Van de zeer vele kwalificaties die op honderden scholen behaald konden worden, zijn de opleidingen eenduidiger geworden qua niveau en leerweg. Deze uniformering maakte de studiekeuze voor studenten inzichtelijker, stelde werkgevers in staat gericht personeel te werven en maakte een betere afstemming mogelijk tussen vmbo, mbo en hbo. De kwalificatiestructuur, waarbinnen de inhoud van de opleidingen werd bepaald, bood een gouden kans aan werkgevers om hun toekomstige werknemers zich naar hun ideaal te laten ontwikkelen. Maar, deze centra zijn er niet alleen om studenten klaar te stomen voor de arbeidsmarkt. De instellingen hebben even goed als (wettelijke) taak algemene vorming en persoonlijke ontwikkeling van hun studenten te bevorderen. Ook

⁷¹⁷ Prof. dr. ir. J. M. M. Ritzen, minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (PvdA) 1989–1998.

⁷¹⁸ De volwasseneneducatie wordt in deze studie over vakonderwijs buiten beschouwing gelaten.

mbo-afgestudeerden moeten zich tot zelfstandige en verantwoordelijke burgers in de maatschappij ontwikkelen.

Het geheel mocht dan door eenvormiger opzet en indeling overzichtelijker en onderling vergelijkbaarder zijn geworden, het waren nog altijd ruim zeshonderd beroepsopleidingen waarin studenten zich konden kwalificeren. Daarnaast is er het agrarisch middelbaar beroepsonderwijs, geconcentreerd in AOC's, de agrarische opleidingscentra.⁷¹⁹

Opleidingen en studenten

Sjoerd Karsten noemt zijn overzichtsstudie van het mbo *De hoofdstroom in de Nederlandse onderwijsdelta* omdat meer dan de helft van de leeftijdsgroep zestien tot eenentwintig jaar student van het mbo is of was.⁷²⁰ Het belang van het mbo laat zich ook sociaal en economisch duiden: de opleidingen die de centra bieden, zijn de kurk waarop vakmanschap in midden- en kleinbedrijf en non-profitsector drijft. Of het nu gaat om verzorgers in een verpleeghuis, loodgieters of boswachters, ze hebben allemaal een mbo-diploma. Naast deze traditionele beroepen kan je er ook terecht om podium- en evenemententechnicus geluid te worden, wat in het zwaar gefestiveerde Nederland een goede boterham zal opleveren.

Er zijn momenteel ongeveer een half miljoen mbo-studenten, die een van de (inmiddels geslonken tot) 186 opleidingen volgen aan 63 scholen.⁷²¹ Bij een roc vind je een scala aan beroepen, mede regionaal bepaald. Daarnaast zijn er vakscholen, die alleen voor gespecialiseerde beroepen opleiden. De website *beroepeninbeeld*, opgezet om te helpen kiezen, onderscheidt maar liefst 489 beroepen, allemaal af te ronden op enig mbo-niveau.⁷²²

Het middelbaar beroepsonderwijs is een huis met vele kamers. Je kunt er een beroep leren waarin je als assistent van een vakman of -vrouw werkt, maar ook een kwalificatie halen op het hoogste niveau van vakmanschap met zoveel theoretische kennis dat je direct door kunt naar het hoger beroepsonderwijs. In 2017 deden ongeveer 26.000 studenten dat.⁷²³

Er worden in totaal vier niveaus onderscheiden, die in moeilijkheidsgraad en duur variëren: entreeopleiding, basisberoepsgericht, vakopleiding en middenkaderopleiding. Praktijkleren op de werkvloer en theorielessen in school worden altijd gecombineerd, maar in verschillende verhoudingen. Bij de beroepsopleidende leerweg wordt 20 tot 60% van de tijd in de beroepspraktijk doorgebracht; bij de beroepsbegeleidende leerweg is dat minstens 60% van de tijd. Ongeveer 80% van de studenten kiest voor een studie in de combinatie van school en stage; de overige 20% kiest voor werkend leren aangevuld met school.

De opleidingen zijn te vinden in grotere concentraties, de *Regionale Opleidingencentra*, waarbij het laatste decennium weer naar beroepssector wordt opgesplitst. Daarnaast zijn er de vakscholen die opleiden voor specialistische beroepen.

De WEB heeft inderdaad het aanbod van middelbaar beroepsonderwijs overzichtelijker gemaakt. Studenten kunnen nu hun keuze maken binnen in plaats van tussen instellingen. Toch

⁷¹⁹ De agrarische opleidingscentra worden in deze studie verder buiten beschouwing gelaten.

⁷²⁰ S. Karsten e.a., *De hoofdstroom in de Nederlandse onderwijsdelta. Een nuchtere balans van het mbo* (Antwerpen – Apeldoorn 2016).

⁷²¹ Zie <https://www.mboraad.nl/het-mbo/feiten-en-cijfers/studenten-het-mbo> (geraadpleegd 20 juni 2019).

⁷²² Zie <https://www.beroepeninbeeld.nl/zoek-beroep>, geraadpleegd 16 mei 2019.

⁷²³ Bron <https://www.mboraad.nl/het-mbo/feiten-en-cijfers/studenten-het-mbo>, geraadpleegd 16 mei 2019.

adviseert de Onderwijsraad om het opleidingsaanbod te vereenvoudigen, met als argumenten betere herkenbaarheid en gemakkelijker aanpassing aan veranderingen op de arbeidsmarkt.⁷²⁴

Omslag in verantwoordelijkheden

In de Wet educatie en beroepsonderwijs wordt ieders verantwoordelijkheid bepaald: het Rijk zorgt voor wettelijke kaders en financiering; instellingen en bedrijfsleven bepalen samen de inhoud van de opleidingen, het college van bestuur is de baas en legt verantwoording af aan de eigen raad van toezicht. De Inspectie van het Onderwijs houdt toezicht en doet daar in het openbaar verslag van.

De roc's zijn uiteraard verantwoordelijk voor de schoolse onderwijsprogramma's, maar medeverantwoordelijk voor wat hun studenten op hun werkplek leren. Het leren in de praktijk en op school moet één samenhangend onderwijsprogramma vormen.

De betrokkenheid van bedrijven is van groot belang. Zij zouden bij uitstek de kwalificaties moeten kunnen benoemen waaraan zij behoefte hebben, met andere woorden welke kennis en vaardigheden studenten zich zouden moeten verwerven. Maar ze zijn ook onmisbaar in praktische zin: alleen zij kunnen studenten een plek in hun bedrijf bieden om er stage te lopen dan wel – in het kader van het leerlingstelsel – er werkend te leren. Vanuit actuele behoeften van de regionale arbeidsmarkt kan ook worden bekeken welke opleidingen beter zouden kunnen vervallen en welke nieuwe ontwikkeld. Zo zullen bijvoorbeeld maatregelen om de gevolgen van klimaatverandering te beheersen, tot nieuwe beroepen leiden in het domein van energietransitie en zal Nederland festivalland veel mensen nodig hebben voor activiteiten *on* en *back-stage*.

De Samenwerkingsorganisatie Beroepsonderwijs Bedrijfsleven⁷²⁵ is verantwoordelijk voor een goede aansluiting van het onderwijs op de arbeidsmarkt. De belangrijkste taak is ervoor te zorgen dat de inhoud van de onderwijsprogramma's bij de tijd blijft. Voor elke beroepscategorie formuleren beroepsonderwijs en bedrijfsleven de kwalificaties waaraan vakmensen op dat gebied moeten voldoen, vastgelegd in kwalificatiedossiers. Deze organisatie moet ook zorgen voor voldoende leerbedrijven, zowel kwantitatief als kwalitatief, want zonder leerbanen en stageplekken geen goed vakonderwijs.

1.5 Het leerlingstelsel, leren op de werkvloer

Het voorafgaande geldt hoofdzakelijk de schóólopleiding voor het beroep; daarnaast is er nog steeds het leerlingstelsel, sedert de Nijverheidsonderwijswet van 1919 ook wettelijk verankerd. Destijds kon er niet overal in het land een vakschool binnen handbereik zijn, zodat het leerlingstelsel een welkome leerweg was voor wie geen school in de directe omgeving had. Het laat zich raden dat dit leren in werkplaatsen en bedrijven in de economische crisis van de jaren dertig weinig tot bloei kwam.

Pas na de Tweede Wereldoorlog kwam hier verandering in: voor de wederopbouw waren heel veel vaklieden nodig en zo groeide de deelname aan het leerlingwezen, meer als vervolgopleiding na het lbo dan als alternatief ervoor. Naarmate het lbo veralgemeniseerde, werd het leerlingstelsel – immers een vervolgopleiding op de werkvloer – de aangewezen weg om praktische beroepsvaardigheden aan te leren. Die hadden steeds meer van doen met machinaliseren en automatiseren, wat moeilijk op school geleerd kon worden.

724 Onderwijsraad, *Doorgeschoten differentiatie in het onderwijsstelsel, stand van educatief Nederland 2019* (Den Haag februari 2019) 56.

725 Bron <https://www.s-bb.nl/>, geraadpleegd 16 mei 2019.

Omvang van het stelsel

Waren er in 1947 36 opleidingen bij ruim 2500 werkgevers met ruim 8.000 leerlingen, in 1951 waren deze toegenomen tot 43 opleidingen, bijna 10.000 werkgevers en bijna 23.000 leerlingen. Het aantal leerlingen bleef stijgen tot ongeveer 65.000 in 1962. De deelnemers traden merendeels toe zonder dat ze het lbo met een diploma hadden afgerond.

Ten tijde van de economische recessie in de jaren zeventig nam het aantal leer- en werkplaatsen sterk af, wat de jeugdwerkloosheid verergerde. Aan het eind van dit decennium bood de overheid een alternatief om zonder zo'n leerplek in een bedrijf je toch te kwalificeren: het kort middelbaar beroepsonderwijs, een volledige dagopleiding. Studenten konden met deze combinatie van theoretisch onderwijs op school en een (vrijblijvende) stage in een bedrijf formeel hetzelfde niveau van aankomend vakman halen als via het leerlingwezen.

Herbezinning op het leren op de werkplek

In de zestiger jaren werd het leerlingstelsel opnieuw bekeken. Oorspronkelijk was het bedoeld als alternatief voor ambachtsschool en andere vakopleidingen, reden waarom schoolonderwijs en opleiding in het bedrijf in eenzelfde wet waren opgenomen. Maar allengs had het leerlingwezen de functie gekregen van voortgezette opleiding in het bedrijf, dus ná de voorbereidende schoolopleiding.

Dat alles leidde in 1966 tot een nieuwe regeling van het leerlingwezen, dit keer als afzonderlijke wet: de Wet op het leerlingwezen, waarin een basis- en een voortgezette opleiding werden geregeld voor ruim dertig beroepscategorieën.⁷²⁶ In artikel 2 werd beschreven waar het allemaal om ging:

Art. 2. In het leerlingwezen ontvangt de leerling op grondslag van een leerovereenkomst in onderlinge samenhang zowel een opleiding in de praktijk van een bepaald beroep, als algemeen en op het beroep gericht onderwijs.⁷²⁷

Ook voor deelnemers aan het leerlingwezen gaat het dus niet alleen om beroepsvaardigheden. Een goed vakman worden is één ding, maar algemene vorming tot goed burgerschap is evenzeer doel van de opleiding. En zo werd het leerlingstelsel, in de woorden van Vonck, die de historie van het leerlingwezen onderzocht, van vervangende noodoplossing een volwaardige beroepsopleiding.⁷²⁸

Terug naar het gildemodel?

Net als in de gilden komen leerling en werkgever in het leerlingwezen een contract overeen met rechten en plichten. Aan iedere opleiding ligt een programma ten grondslag voor wat op de werkvloer moet worden geleerd. Daarnaast moet de werkgever de leerling aanvullende scholing laten volgen, deels algemeen vormend deels beroepsgericht.

Iedere beroepscategorie – enkele tientallen worden onderscheiden – is met eigen organen verantwoordelijk voor een aantal essentiële functies. Het landelijk orgaan ontwikkelt het onderwijsprogramma en organiseert de examens; regionale organen verzorgen voorlichting aan leerlingen en bedrijven en regelen de leerovereenkomsten. Tijdens de leertijd krijgt de leerling het loon volgens de collectieve arbeidsovereenkomst van de sector.

⁷²⁶ De Wet op het leerlingwezen trad in 1968 in werking, tegelijk met de Wet op het voortgezet onderwijs.

⁷²⁷ Wet op het leerlingwezen, artikel 2 (editie Schuurman & Jordens, 16e druk, Zwolle 1980) 6.

⁷²⁸ B.M.J.L. Vonck, *De historische fundamente van het leerlingwezen* (Oosterhesselen/Leiden 1977) 18.

De vergelijking van dit leerlingwezen met de gilden dringt zich op: het gaat om integreren van theorie- en praktijkonderwijs binnen de arbeidsrelatie werkgever – werknemer. Vonck trekt de vergelijking verder door. Werd destijds de leerovereenkomst ten overstaan van het gildebestuur in het inschrijvingsboek opgenomen, tegenwoordig wordt deze getekend ten overstaan van het orgaan van de sector. Leeftijden verschillen dan weer wel, maar gilde en leerlingwezen kennen dezelfde rechten en plichten voor patroons en leerlingen. Zo moet de patroon van onbesproken gedrag zijn; een veroordeling wegens ontucht diskwalificeert. De Wet op het leerlingwezen bepaalt niet alleen dat de patroon voldoende opleidt, maar ook genoegzame waarborg biedt tegen verkeerde invloed op de zedelijke of lichamelijke ontwikkeling van de leerling.⁷²⁹ Daar staat tegenover dat de patroon niet meer gehuwd en boven de 45 jaar hoeft te zijn, zoals bij veel middeleeuwse gilden het geval was.

De oude terminologie afgestoft

Vanzelfsprekend werden er verschillende niveaus van vak beheersing onderscheiden; de opleiding was immers gericht op het ontwikkelen van vakmanschap. Hiervoor werden oude gildebenamingen afgestoft en eind negentiende eeuw opnieuw geïntroduceerd. Zoals de leerling na een verklaring van zijn meester of het afleggen van een proef de status van gezel kon bereiken en vervolgens de meesterproef kon afleggen, zo voerde de Vereniging tot Veredeling van het Ambacht dezelfde kwalificaties weer in.⁷³⁰ De wet van 1968 onderscheidt alleen primaire en voortgezette opleidingen en gebruikt de oude bewoordingen niet meer. Toch spreekt men in de eenentwintigste eeuw weer vrolijk over gezel en meester alsof de gilden helemaal terug zijn.

Ook de besturen van gilde en leerlingwezen lijken op elkaar, inclusief afbakeningsproblemen en overlappingsen tussen verschillende beroepen. Maar het wezenlijke verschil zit hem in de positie van deze organisaties in het economisch netwerk: het gilde was de spin in het sociaal en economisch web van zijn omgeving. Binnen de bedrijfstak bepaalde het gilde hoeveel producenten de afzetmarkt nodig had, dus voor hoeveel leerlingen er plaats was. Daarmee hadden de gilden een selectief karakter en sloten zij de weg naar het leren van een vak en dus naar een zelfstandig bestaan voor vele jongeren af. De huidige organen van het leerlingwezen echter hebben alleen een taak op het gebied van vakonderwijs; het huidige leerlingstelsel staat in principe voor iedereen open. Leerlingstelsel en dagopleiding op school waren gescheiden deelsystemen, maar zijn nu twee in principe gelijkwaardige leerwegen onder de *Wet*, respectievelijk beroepsbegeleidende en beroepsopleidende leerweg.

Waarde van vakmanschap

Wat zegt dit stelsel van vakonderwijs, als onderdeel van het publieke onderwijsstelsel als geheel, over de waarde die in Nederland aan vakmanschap wordt gehecht? Is vakonderwijs alleen een zinvolle optie voor wie het algemeen voortgezet onderwijs niet aankan?

Het belangrijkste keuzemoment in de schoolloopbaan doet zich voor op elfjarige leeftijd, wanneer kinderen moeten kiezen tussen vakonderwijs en algemeen voortgezet onderwijs. Het is een voorsortering die bepalend is voor de rest van hun leven. Niet alleen in termen van opleiding en beroep, maar ook met daarmee verbonden aspecten als inkomen, wonen en gezondheid. Enerzijds is het begrijpelijk dat in een samenleving waarin veel eenvoudig werk wordt gedigitaliseerd

729 Wet op het leerlingwezen, artikel 16, resp. lid h en k (editie Schuurman & Jordens, 16e druk, Zwolle 1980).

730 Vonck, *De historische fundamenteën* 20–24.

en laaggeschoold routinewerk daarom afneemt, iedereen een hoger onderwijsniveau nastreeft. Maar door de gedwongen vroege keuze tussen algemeen en beroepsgericht voortgezet onderwijs valt deze keuze ten nadele van het beroepsonderwijs uit. Alleen wie niet tot algemeen voortgezet onderwijs wordt toegelaten, 'kiest' voor vakonderwijs, feitelijk een negatieve keuze. Weerspiegelt dit kenmerk van het Nederlandse onderwijsstelsel een lage waardering voor vakmanschap in de hedendaagse maatschappij?

En de toekomst van vakmanschap?

De toekomst van vakmanschap heeft ook aandacht van het *Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek* gekregen. Om antwoord te geven op de vraag aan welk type vakmanschap op middelbaar niveau de arbeidsmarkt behoefte heeft, is een onderzoeksproject uitgevoerd, waarvan de uitkomsten zijn voorgelegd aan experts uit onderwijs, arbeidsmarkt, beleid en wetenschap.

Het vertrekpunt wordt gevormd door een typologie van vakmanschap. Het eerste type is een specialistisch vakmanschap: gespecialiseerd opgeleiden met een eigen beroepsidentiteit. Het tweede is een breed vakmanschap: flexibel opgeleide mensen, vaardig in wat wel wordt genoemd '21st century skills', als een toverbal zo gemakkelijk overstappend van de ene baan in de andere. En als derde is er het praktisch vakmanschap: praktisch opgeleiden, die handarbeid verrichten. Aan welk van de drie typen vakmanschap heeft de maatschappij behoefte, met andere woorden waar moet het beroepsonderwijs voor opleiden?

Het eindrapport *De toekomst van vakmanschap* bevat een aantal conclusies en aanbevelingen. Verrassend: anders dan verwacht heeft het specialistisch vakmanschap het beste toekomstperspectief. Op korte termijn heeft het werkveld veel behoefte aan gespecialiseerd opgeleiden, maar ook op lange termijn omdat zij door hun diepgaande kennis en inzicht in staat zijn het vak mee te ontwikkelen. Daarnaast worden algemene vaardigheden als rekenen en taal, problemen kunnen oplossen, zelfstandig én samen kunnen werken, van belang geacht voor alle jongeren. Maar brede opleidingen leiden eerder tot schooluitval en werkloosheid; dit type beroepsopleidingen heeft weinig meerwaarde ten opzichte van het algemeen voortgezet onderwijs. Aan praktisch vakmanschap tenslotte is grote behoefte; het wordt ten onrechte negatief geduid. Wel is de positie van praktisch opgeleiden kwetsbaarder: deze jongeren leren vaak moeilijker, ondervinden meer andere problemen en zijn afhankelijker van de werkgever voor verdere leermogelijkheden. Een van de aanbevelingen bepleit dan ook betaalde leerrechten voor deze laatste groep, die zij later in hun leven bijvoorbeeld voor omscholing kunnen inzetten.⁷³¹

2 Keerpunt in de ontwikkeling van de stad

Hoewel ook in Leiden wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog aan de orde was, doet zich pas halverwege de jaren zeventig een echt keerpunt voor. Er is sprake van ernstig verval in de binnenstad, de infrastructuur en de economie met ingrijpende sociale gevolgen. De stad staat er financieel zo slecht voor dat de achteruitgang nauwelijks is te stoppen. Voor vakonderwijs hebben vooral de veranderingen in de aard van de bedrijvigheid serieuze consequenties gehad.

⁷³¹ <https://www.nro.nl/kb/405-15-400-ontwikkeling-van-vakmanschap-in-het-beroepsonderwijs/>, geraadpleegd 16 mei 2019.

Demografische aspecten⁷³²

De Leidse bevolking groeide verder door, naar 100.000 halverwege de jaren zestig en – na een kort dipje – naar bijna 125.000 in 2018. De groei had met twee ontwikkelingen te maken: meer geboorten van zittende inwoners, en migratie.

Migratie deed en doet zich voor in verschillende verschijningsvormen: (blijvende) gastarbeid vanaf de jaren zestig, vluchtelingen, expats en gezinshereniging bij al deze groepen. En de afgelopen jaren neemt het aantal buitenlandse studenten sterk toe. Zo is het percentage westerse allochtonen momenteel op veertien gekomen en niet-westerse op bijna zestien.

Geboortegolven hebben op de stad een dubbel effect. Om te beginnen neemt het kindertal van bestaande inwoners toe. Het karakter van Leiden als onderwijsstad zorgt daarnaast voor meer scholieren en studenten van buiten, die voor kortere of langere tijd deel van de bevolking uitmaken. In 2017 zijn zo'n 24.000 inwoners dan ook jonger dan twintig jaar.

Leiden-onderwijsstad maakte definitief een einde aan het (overigens nooit bewezen) verhaal dat hier de laagstopgeleide bevolking van Nederland woonde. In 2017 is 30% van de Nederlandse bevolking (15- tot 75-jarigen) hoog opgeleid⁷³³; in Leiden is dat 45%.

Bestuurlijke en politieke aspecten

Karakteristiek voor de naoorlogse periode is de omslag in het stadsbestuur halverwege de jaren zeventig.⁷³⁴ De visie op stadsontwikkeling, voorrang geven aan hoogbouw en autowegen dan wel behoud van de historische binnenstad, werkte als een splijtzwam tussen het zittende stadsbestuur en de aanstormende generatie.

De verkiezingen van 1974 markeerden de omslag: een links college dat stadsvernieuwing centraal stelde. Met trots werd de status van artikel 12 gedragen; de verdeelsleutel van het gemeentefonds hield ten onrechte geen rekening met extra uitgaven die een historische binnenstad vraagt⁷³⁵. Er waait ook in Den Haag een andere wind, zodat er extra geld vrijkwam voor stadsherstel. En zo kon de stad zich herstellen en voorbereiden op een nieuwe toekomst.

In deze periode veranderde ook de relatie van het stadsbestuur tot de universiteit. Liepen de vorige colleges aan de leiband van de universiteit, het linkse college zou laten merken wie de baas is over de stad. De belangen van Leidse woningzoekenden zouden voortaan prevaleren. Maar als de zogenaamde life-sciences nu juist de werkgelegenheid bieden die met het teloorgaan van de industrie verdwenen is? Dan ziet de gemeenteraad alsnog af van zijn plan om woningen in de Leeuwenhoek te bouwen.⁷³⁶

Sociaaleconomische aspecten, 'uit de fabriek, in de zorg'

In het laatste kwart van de twintigste eeuw maakte de stad een ingrijpende verandering door, in de Leidse canon getypeerd als 'uit de fabriek, in de zorg'.⁷³⁷ Tot de jaren zeventig was de industrie in Leiden toonaangevend: veel mensen vonden er werk, producten hadden een goede afzetmarkt en vooral de binnenstad herbergde karakteristieke werkplaatsen en fabrieken.

Maar vanaf de zeventiger jaren groeide de werkloosheid in heel Nederland, en in Leiden niet in het minst. In de traditionele arbeidsintensieve industrie vielen de grootste klappen. Van de eens

⁷³² Zie <https://gemeente.leiden.nl/bestanden/kerncijfers-leiden-2018.pdf>, geraadpleegd 16 mei 2019.

⁷³³ Zie <https://longreads.cbs.nl/trends18/maatschappij/cijfers/onderwijs/>, geraadpleegd 16 mei 2019.

⁷³⁴ F. v. Oosten, *De stad en de wethouder* (Leiden 2017) 12.

⁷³⁵ Van Oosten, *De stad en de wethouder* 44.

⁷³⁶ Van Oosten, *De stad en de wethouder* 135–141.

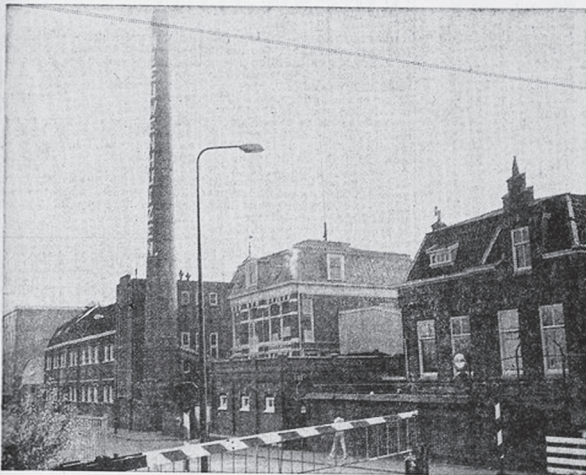
⁷³⁷ J. C. H. Blom e.a., *Historische canon van Leiden* (Leiden 2008).

zo bloeiende textielindustrie bleef niets over. Een enkel cijfer laat de achteruitgang van de werkgelegenheid in de Leidse industrie zien: waren er in 1950 ongeveer 11.500 arbeidsplaatsen in 157 vestigingen, in 1975 waren er nog zo'n 5.200 in 86 vestigingen van over.⁷³⁸ En de ontslagen arbeiders waren meestal te laag opgeleid om zich voor de moderne nieuwe banen te kwalificeren. Niet alleen verloren mensen hun werk, maar ook het sociale verband dat bedrijfstoneel- en muziekclubs in stand hielden.

WOENSDAG 20 SEPTEMBER 1972

LEIDEN

Leiden raakt opnieuw oude bekende bedrijven kwijt

LEIDEN — Het verdwijnen van de Conservenfabriek "De Sleutels" — een bedrijf, dat ruim honderd jaar in Leiden gevestigd is — heeft onder het personeel, dat gistermiddag door de directie werd ingelicht, grote verslagenheid teweeg gebracht. Het personeel verwacht, dat de voorgenomen overplaatsing van het bedrijf naar de nevenvestiging in Helden-Pannerden (L), vele ontslagen tot gevolg zal hebben.

Tijdens een gisteravond in Den Bosch met vertegenwoordigers van de drie vakbonden gehouden vergadering is daar uitvoerig over gesproken, waarbij de bestuurders zich fel hebben gekerd tegen de wijze, waarop de directie gemeend heeft de sluiting van de Leidse vestiging te moeten "verstoppen" in een ook ons uitgerikt communiqué.

In dit communiqué zegt de directie dat "Sleutels Conserven" zich reeds enige jaren geleden met het oog op de eenvouding van Europa en de daaruit voortvloeiende gemeenschappelijke landbouwpolitiek in de EEG heeft aangesloten bij de Fraanse Blanchaudgroep. Het bedrijf gaat zich als uitlooiel van deze Europese landbouwpolitiek meer toelagen op het conserveren van die producten waarin Nederland uit landbouwkundig oogpunt het sterkst is. Deze specialisatie, aldus de directie, is haar communicatie, en aanpassing aan het assortiment opent de mogelijkheid tot vergaande mechanisatie

en uitbreiding in kwantitatieve zin van de productie, maar deze maakt tevens het concentreren van de productie in één vestigingsplaats noodzakelijk.

Daar Sleutels Conserven in Helden-Panningen over voldoende ruimte beschikt — in tegenstelling tot de vestiging in Leiden, waar geen uitbreidingsmogelijkheden aanwezig zijn — en het in de bedoeling ligt alle Blanchaud-activiteiten in 't noordelijk deel van de EEG op één plaats te concentreren, is besloten, mede door de centrale ligging van Helden-Panningen, deze vestiging te gaan uitbreiden en de activiteiten van het bedrijf in Leiden daarheen te verplaatsen.

In dit communiqué wordt verder gezegd, dat voor het personeel, dat bij deze verplaatsing betrokken is, voor vervangende werkgelegenheid en woonruimte in Helden-Panningen wordt gezorgd. De directie is zich ten volle bewust van de grote verandering, die dit voor velen van

* De conservenfabriek "De Sleutels" — sinds 1866 in Leiden gevestigd — wordt gecombineerd met de vestiging in Helden-Pannerden. Na de sluiting zal het fabriekscapitaal worden verkocht.

(Foto Jan Holvast)

de medewerkers en hun gezinnen met zich meebrengt. In overleg met de vakorganisaties zullen de nodige voorzieningen worden getroffen.

In een onderhoud, dat wij gistermiddag met de directie hadden, werd ons meegedeeld, dat succesvol de productie, magazijnen en expeditie uit Leiden zullen verdwijnen. Slechts het kantoor en de verkoopafdeling blijven in Leiden gevestigd. Moelijkheden ondervindt 't bedrijf, zo vertelde ons de directeur, ook met het lozen van afvalwater. Het water, dat de fabriek oppompt en weer loost bevat zouten en cloriden, die een schadelijke uitwerking hebben op het goed functioneren van waterzuiveringsinstallaties. Een materie waarop het Hoogheemraadschap van Rijnland nauw toezicht houdt.

De directie beschouwt de voorgenomen overplaatsing van het bedrijf als een positieve aanpassingsregeling aan de landbouwpolitiek van de EEG.

Visie bonden

In een bespreking, welke de bonden met de directie hebben gehad, hebben deze bonden vastgesteld, dat de huidige beslissing allereerst is ingegeven door economische motieven en de daaruit voortvloeiende sociale en menselijke gevolgen voor rekening komen laat komen van de Leidse gemeenschap. Voorts dat er sprake is van een eenzijdige beslissing door buitenlandse belanghebbenden en dat in Leiden een ontstellend ongunstige ontwikkeling in de vraag naar arbeid is te constateren, waardoor reeds nu tussen de 700 en 1000 mensen als onplaatsbaar moeten worden beschouwd.

In de gisteravond gehouden vergadering heeft het personeel de vakbondsbestuurders opdracht gegeven alle middelen aan te wenden om tot voorlopige voortzetting van het bedrijf in Leiden te komen. Het personeel protesteerde tegen het ontbreken van iedere vorm van inspraak in deze voor hen van levensbelang zijnde beslissing. Tegen de aangezegde ontslagen heeft het personeel unaniem protest bij de directie aangekend.

Protesten

Vanmorgen tussen 9 en 10 uur heeft het productiepersoneel van "De Sleutels" het werk neergelegd om het protest tegen de sluiting van het bedrijf kracht bij te zetten. Men wil dat bedrijf open blijft tot dat er in Leiden een wat gunstiger werkgelegenheid is ontstaan.

In eerste instantie hebben wij bij de directie protest aangetekend tegen het voorgenomen besluit om de productieafdeling per 1 oktober stop te zetten. Het administratief personeel zal voorlopig tot 1 januari 1974 blijven.

Het personeel heeft nog veel twijfels over eventuele overgang naar Helden-Panningen in Venlo. Men heeft ons van de zijde van de directie verzekerd, dat er in Venlo goede huisvesting en werkgelegenheid voor iedereen is. Of dat waar is moeten wij nog aangeken, aldus een vertegenwoordiger van het personeel.

Over verdere actie tegen de "doodgewone bedrijfsluiting" wordt nog met de bonden overlegd.

De Landbouw

Ook het vertrek van De Landbouw uit Leiden heeft gedeeltelijk te maken met afwateringsproblemen. Het zeer zoute water mag niet meer in de boezem van het Hoogheemraadschap worden geloosd. Het water is zo slecht, dat men het zelfs niet meer zodanig zou kunnen verbeteren dat het Hoogheemraadschap er wel genoeg mee zou kunnen nemen.

De belangrijkste reden voor het vertrek van De Landbouw is echter de snelle omschakeling van glas naar eenmalige verpakking voor de melk. In Leiden werd de melk in glas verpakt. Voor een omschakeling naar eenmalige verpakkingen ontbreekt in Leiden de ruimte.

De directie van De Landbouw in Leiden merkt overigens op, dat men pas over twee jaar uit Leiden zal vertrekken. Het personeel zal succesievelijk naar het moederbedrijf in Wassenaar worden overgeplaatst.

De werkgelegenheid is in elk geval voor alle 98 personeelsleden gegarandeerd, aldus de directie. De expeditieafdeling uit Leiden wordt gehandhaafd. Men vertrekt dan (na het opgaan in het moederbedrijf) vanuit Wassenaar. Ook voor het productiepersoneel is in Wassenaar echter ruimte, omdat Menkes streeft naar een uitbreiding en diversificatie van zijn productie.

Sluiting conservenfabriek De Sleutels (Leidsch Dagblad 20 sept. 1972).

Het economisch klimaat heeft zich weten te herstellen. Dat is enerzijds kwantitatief waar te nemen in aantallen bedrijven (ruim 8600) en in aantallen personen werkzaam in de stad (ruim 67.000). Kwalitatief heeft een opmerkelijke omslag plaatsgevonden: de industriestad die Leiden voor 1975 was, is sterk van karakter veranderd. Leiden is een echte dienstestad geworden. In termen van werkgelegenheid is zo'n 24% van het aantal werkzame personen te vinden in de gezondheids- en andere zorgverlening; het Leids Universitair Medisch Centrum is de grootste werkgever. In totaal werken er ruim 15.000 Leidenaars in de gezondheids- en welzijnszorg, waarmee dat verreweg de grootste sector is in de stedelijke economie. De zakelijke dienstverlening komt op 22% en de onderwijssector op 15%. De aanwezigheid van de universiteit drukt zijn stempel op zowel de sector onderwijs als gezondheid. Wetenschappelijk onderzoek vindt ook steeds meer zijn weg naar toepassingen; bedrijvigheid neemt vooral toe op het gebied van bio-science. De ambitie is een 'kennisstad' te worden, met onderwijs, onderzoek en de musea als belangrijkste pijlers. Industrie maakt deel uit van het cluster landbouw, industrie en bouw, dat in totaal aan 12% van de in de stad werkenden werk verschaft. En zo is een stad van fabrieken en schoorstenen veranderd in een kantoor- en laboratoriumlandschap.

Wat niet veranderd is, is de functie als centrum voor de streek, de regio Holland Rijnland. Scholen, ziekenhuizen en culturele voorzieningen worden benut door inwoners van de regio en ook de werkgelegenheid komt deels streekgenoten ten goede.

En net als in de middeleeuwen is er nog altijd een drukbezochte weekmarkt, waar langs de Nieuwe Rijn groente, fruit, kaas en vis te koop worden aangeboden. De kaas is veelal nog wel uit de streek afkomstig, maar de traditionele groentemarkt is verrijkt met kiwi's uit Nieuw-Zeeland, olijven uit Turkije en Marokkaanse kruiden, even gevarieerd als de Leidse bevolking is geworden.

3 Een vak leren, op school en in de praktijk

3.1 Onderwijs algemeen

Lager en voortgezet onderwijs

Onderwijsdeelname steeg mee met de verhoging van de leerplichtige leeftijd, maar ook los daarvan. Dit verschijnsel deed zich voor in het gehele onderwijsstelsel.

In de jaren tachtig kwamen de basisscholen op als een nieuw schooltype, waarin kleuter- en lager onderwijs tot een doorlopend programma zijn verenigd. De afzonderlijke scholen voor voortgezet onderwijs vormden scholengemeenschappen als vanaf 1968 de Wet op het voortgezet onderwijs dat stimuleerde. Naast het aloude Stedelijk Gymnasium resteerden dan het (openbaar) Da Vinci College, het (protestants-christelijke) Visser 't Hooft Lyceum en het Vlietland College, het (rooms-katholieke) Bonaventuracollege en de (algemeen-bijzondere) Vrije Schoolgemeenschap.

Deze twee ontwikkelingen veranderden het aanzien van de stad ook in architectonisch opzicht; oude minder bruikbare gebouwen werden vervangen door nieuwbouw om beter rekening te houden met de eisen van het moderne onderwijs.

Hoger onderwijs, een hogeschool erbij

Leiden werd een stad met tweeledig hoger onderwijs. Naast de universiteit kwam er in 1984 een opleiding bij: de Hogeschool Leiden. Enerzijds betekent dit een extra kans om hoger opgeleid

arbeidspotentieel te kweken; anderzijds is de instelling met zo'n tienduizend studenten en zo'n duizend medewerkers⁷³⁹, een bron van werkgelegenheid voor de stad.

3.2 Vakonderwijs tweede helft twintigste eeuw

Overzicht nog mogelijk?

Was het in de vorige perioden nog mogelijk het aanbod aan vakopleidingen nagenoeg compleet weer te geven, voor de periode na de Tweede Wereldoorlog is dat niet meer te doen. De noodzaak van betere scholing voor de wederopbouw van het land bracht een explosie van opleidingen te weeg, voor verschillende sectoren van de economie, op verschillende niveaus en van verschillende duur. In de loop van de tijd zijn individuele scholen meerdere malen herschikt tot bijna onontvankelijk samengestelde instellingen.

Daarom is hier een andere aanpak passend: de prominentste scholen uit de vorige periodes worden in hun ontwikkeling gevolgd. Het zijn sterke voorbeelden van hoe vakopleidingen zich weten aan te passen aan veranderende behoeften. Enkele slagen daar al meer dan twee eeuwen in, maar het lukte ze niet allemaal. Voor een kweekschool voor zeevaart is het nu eenmaal lastiger zich te handhaven in een stad die niet aan zee ligt. Deze aanpak heeft echter één nadeel: er heeft zich intussen een grote sector opleidingen in zorg- en dienstverlening, handel en economisch-administratief ontwikkeld, die we straks ineens tegenkomen als een van de samenstellende delen van roc Leiden. Vanaf 1990 kwamen deze opleidingen bijeen onder de naam Holtlant College.

De vraag tot welk niveau het onderwijs opleidt, is hierbij ondergeschikt; het gaat steeds om het aanleren van vakmanschap. Dat in de loop van de tijd verschillende niveaus van vakonderwijs formeel worden onderscheiden, is tegen deze achtergrond niet zo relevant.

Centrale vraag toegespitst

De centrale vraag van deze studie naar de verantwoordelijkheid voor vakopleidingen wordt hier enigszins geparafraseerd. Sinds de Nijverheidsonderwijswet van 1919 is het immers de rijksoverheid die wettelijke kaders stelt voor inhoud en financiering van vakonderwijs. In principiële zin is dat sedertdien onveranderd gebleven.

De preciezere verdeling van verantwoordelijkheden tussen de betrokken partijen is wel aan verandering onderhevig geweest. Binnen de driehoek overheid, school en werkveld is er nogal eens wat verschoven. Wie inzoomt op de rol van het werkveld, ziet dat deze partij vooral sinds de Wet educatie en beroepsonderwijs van 1996 weer een belangrijke rol is toebedacht. Daarom krijgt dit thema extra aandacht.

Mathesis Scientiarum Genitrix

De Tweede Wereldoorlog liet ook bij Mathesis Scientiarum Genitrix (MSG) sporen na. Tijdens de oorlog konden maar weinig lessen worden gegeven door afwezigheid van leraren en van materiële voorzieningen. Bovendien had een avondschool des te meer last van de avondklok die vele oorlogsjaren van kracht was. En bij de wederopbouw had voor bestuurders, leraren en leerlingen de avondschool niet direct de eerste prioriteit.

Rond 1950 trok de belangstelling weer aan. Het onderwijsprogramma werd aan de eisen van de tijd aangepast: een *dagschool* werd opgericht voor uitgebreid lager nijverheidsonderwijs voor jongeren zonder technische vooropleiding, Uitgebreid Technische School (uts) geheten. De ver-

⁷³⁹ Hogeschool Leiden Jaarverslag 2016, kerngegevens 7.

plichting om overdag te werken in een beroep waarvoor kennis van wiskunde nodig was, kwam nu te vervallen. Deze uts-opleiding was ook een mooi vervolg voor de afgestudeerden van de ambachtsschool, intussen Lager Technische School. Er was blijkbaar behoefte aan middenkader in de wereld van de techniek.

Tot 1951 bleef Mathesis Scientiarum Genetrix een particuliere school, gesubsidieerd door overheden en particulieren. Daarnaast was er een avondschool met technische vervolgcursussen, die in de jaren vijftig geheel door het Rijk werd bekostigd. Het genootschap werkte met een eigen stichting om activiteiten te financieren die het Rijk niet vergoedde. En zo kwam MSG op een totaal aantal leerlingen van bijna 1100 in 1966, toen men van de Pieterskerkgracht naar een modern uitgerust gebouw aan de Dieperpoellaan verhuisde.

De wettelijke en financiële kaders van het Rijk zorgden – in vergelijking tot de periode voor de Nijverheidsonderwijswet – voor stabiliteit, maar opleiden tot een vak vond plaats in een lokale en regionale context. En zo kwamen en gingen er onderwijsprogramma's. Voor de avondopleiding was steeds minder belangstelling, zodat deze als complete opleiding in 1979 moest worden opgeheven. Afzonderlijke avondcursussen bleven er wel.

DONDERDAG 15 SEPTEMBER 1966 LEIDSCHE DAGBLAD

Feestelijke dag voor M.S.G. Leiden

Na 180 jaar van Pieterskerkgracht

Voorheen

het is vandaag een feestelijke dag voor het Kon. Genootschap Mathesis Scientiarum Genetrix. Na 180 jaar – eerst als avondschool – later als dagschool – een onderwijzen te hebben gehad in het voormalige gebouw van de Genetrix H.B.S. (thans Rembrandtlyceum).

cerem) aan de Pieterskerkgracht. Van 1886 tot 1915 was in het thans door M.S.G. verlaten gebouw de Gen. H.B.S. gevestigd, waarna de 'Jaliscoe Postschool' in het pand belastingstelling het nieuwe schoolgebouw aan de Dieperpoellaan (Leidse Hoofdwijk) officieel geopend. Een feestelijke opening, welke precies valt in de maand toen voor honderd jaar het gebouw aan de Pieterskerkgracht werd geopend.

Van 1886 tot 1915 was in het thans door M.S.G. verlaten gebouw de Gen. H.B.S. gevestigd, waarna de 'Jaliscoe Postschool' in het pand belastingstelling het nieuwe schoolgebouw aan de Dieperpoellaan (Leidse Hoofdwijk) officieel geopend. Een feestelijke opening, welke precies valt in de maand toen voor honderd jaar het gebouw aan de Pieterskerkgracht werd geopend.

bouw worden afgebroken. Op het dan vrijgekomen terrein zal het Cultureel Centrum van K. en G. verrijzen. Een deel van de bouwkosten zal worden gepaid uit het Leidsche erfonds, welk fonds – nu al veertig jaren geleden – bestond uit de inrichting van een dierlijk centrum. Het Kon. Genootschap M.S.G., dat op 17 september 1785 werd opgericht en thans is uitgegroeid tot een U.T.S., kreeg reeds twee jaar na zijn oprichting op de Pieterskerkgracht vaste grond onder de voeten, op dezelfde plaats, welke men thans heeft verlaten. In 1863 werd het pand verlaten en afgebroken om plaats te maken voor de nieuwbouw van de Gen. H.B.S. Na honderd jaar geleden – in september 1863 – trok men in het voor die dagen

richt en thans is uitgegroeid tot een U.T.S., kreeg reeds twee jaar na zijn oprichting op de Pieterskerkgracht vaste grond onder de voeten, op dezelfde plaats, welke men thans heeft verlaten. In 1863 werd het pand verlaten en afgebroken om plaats te maken voor de nieuwbouw van de Gen. H.B.S. Na honderd jaar geleden – in september 1863 – trok men in het voor die dagen

Thans

moderne schoolgebouw aan de Pieterskerkgracht. De H.B.S. en de voormalige Indische Postschool hebben deze honderd jaar niet verlaten, M.S.G. is echter al de jaren van plaats van vestiging trouw gebleven. Zelfs 179 jaar op de Pieterskerkgracht...

Leidsch Dagblad 15 september 1966

De dagschool heeft tot 1985 een zelfstandig bestaan geleid en is uiteindelijk – via eerst nog een fusie met de Christelijke MTS – opgegaan in het Regionaal Opleidingen Centrum Leiden, waar ze de technische afdeling van vormde. In 2017 vond opnieuw een herschikking van de opleidingen in de regio Rijnland plaats van zowel ROC Leiden als het ID-College, hetgeen leidde tot de vorming van het huidige mboRijnland.

In bestuurlijk opzicht valt op dat een klein groepje prominenten bij de leiding van vakscholen is betrokken. Zo is bijvoorbeeld ir. M. C. de Jong, in het dagelijks leven directeur van de Koninklijke Grofsmederij, zowel bestuursvoorzitter van MSG als ook voorzitter van de Commissie voor Opvoeding en Beheer, zoals het bestuur wordt genoemd van de Vereniging tot instandhouding en bevordering van den bloei der Kweekschool voor Zeevaart te Leiden. MSG bleef een school uit particulier initiatief van vooraanstaande Leidenaren uit kringen van ondernemers, en behield zodoende haar plaats midden in de Leidse samenleving. Mooi voorbeeld daarvan deed zich ook voor bij de directie van de school, waar midden negentiende eeuw de heer P. Dikshoorn zijn directeursfunctie bij MSG 's avonds uitoefende terwijl hij overdag hoofd van een armenschool was.⁷⁴⁰

Kweekschool voor Zeevaart

De opleidingen voor de marine en later voor de zeemilitie waren al vóór de Tweede Wereldoorlog beëindigd. Voor het gebouwencomplex waren vele gegadigden, die er achtereenvolgens hun organisaties in huisvestten: de Universiteit, de Nederlandse Rotogravure-Maatschappij en ook de Duitse Wehrmacht. Na het vertrek van de laatste kreeg de bestemming toch weer een maritiem karakter: de Mijnenopruimingsdienst en de Koninklijke Marine/afdeling sociaal medische dienst, maar in 1972 was het einde militairen. De gemeente verwierf het gebouw en vele organisaties op sociaal en cultureel terrein maakten er in de loop van de jaren gebruik van. Vormingscentrum Troef bracht het educatieve aspect terug in de oude kweekschool; een groter contrast tussen het 'kritiese' zeventiger-jaren vormingswerk en de ijzeren discipline van de matrozenopleiding is niet goed denkbaar.

Uiteindelijk bleef alleen het hoofdgebouw bestaan, dat een commerciële bestemming kreeg. En de oorspronkelijke oprichters? Rudie Kagie zocht het na:

De Vereniging tot Instandhouding en Bevordering van de Bloei der Kweekschool te Leiden, opgericht 1 januari 1856, werd officieel ontbonden op 26 mei 1992. Het batig saldo dat na 132 jaar verenigingsleven nog in de kas zat, werd geschonken aan het Vaderlandsch Fonds ter aanmoediging van 's Lands Zeedienst.⁷⁴¹

En dit fonds bestaat ook nu nog. Het doel om maritieme opleidingen te steunen is in principe onveranderd. Bij de oprichting in 1781, als reactie op de slag bij de Doggersbank, ging het om het opleiden van nieuwe zeelieden aan een Kweekschool voor de Zeevaart in Amsterdam. Nu wordt het vermogen ingezet om maritiem onderwijs en andere maritieme projecten te ondersteunen.⁷⁴²

Practische Ambachtsschool

Deze school voor initieel technisch onderwijs sinds 1883 voorzag in de na-oorlogse periode in de grote behoefte aan geschoold personeel voor de wederopbouw. Nog maar drie jaar na de bevrijding werd alweer het 65-jarig bestaan van de school gevierd: oud-leerlingen boden een gebrandschilderd raam aan, gemaakt door Cors van der Kaay, zelf oud-leerling. Zeer toepasselijk: passer, driehoek, tekenhaak en papier, allemaal onmisbare attributen voor het leren van een ambacht.

⁷⁴⁰ W. Bleijie, 'Toen ... Terugblikken in de geschiedenis van de voorlopers van ROC Leiden: Stichting De Sleutelbloem, in *Rock, informatiebulletin voor medewerkers van het ROC Leiden*, december 1998, 25.

⁷⁴¹ R. Kagie, *Jantjes van Leiden* (Leiden 2017).

⁷⁴² <https://www.vaderlandschfonds.nl/>, geraadpleegd 16 mei 2019.

Jubileumraam 1948 door C. van der Kaay (foto's: Jos Hooghuis), www.oudleiden.nl

Dat het Rijk een zekere verantwoordelijkheid voor het vakonderwijs op zich had genomen, kon niet altijd op applaus rekenen. De school voelde zich niet gesteund in haar ambities, zoals blijkt uit onderstaand verslag:

Kritiek op overheidsbemoeiing

Einddiploma's van de Leidse ambachtsschool uitgereikt

TIJDENS EEN BIJeenkomst in het schoolgebouw reikte ir. J. J. G. van Hoek gistermiddag als voorzitter van het bestuur der vereniging „De ambachtsschool” te Leiden de einddiploma's uit aan de geslaagden van de Leidse ambachtsschool. In zijn toespraak, die hieraan vooraf ging, liet de heer Van Hoek enige kritische geluiden horen ten opzichte van de na-oorlogse „te grote bemoeizucht van de overheid”. In het bijzonder wees hij op de pogingen, die in het werk zijn gesteld om tot een textieldagschool te komen en „het lijdelijke verzet” dat daarbij van departementale zijde moest worden ondervonden. Voorts had de inrichting van de loods voor de metselcursus grote vertraging. Ten slotte wees ir. Van Hoek in zijn kritische beschouwing op het leerlingstelsel, dat het bestuur van de Leidse ambachtsschool als een der eersten in het land opbouwde, maar dat nu wordt ontnomen zonder gelegenheid tot overleg.

H. Koelewijn; W. A. Kukler; A. Laros; A. v. d. Mey; W. de Mooy; G. Mulder; D. Onderwater (met lof); P. A. van Oorschot; F. B. J. Plasmeyer; I. Raaphorst; C. van Santen; C. Tukker.

ELEKTROTECHNIEK: D. v. d. Bent; T. F. C. Biesart; C. Blansjaar; P. Botermans; H. Dekker; W. M. P. Groenhart; P. Guyt; C. H. Houwaart; W. K. van Huis; Jac. de Jong; A. C. de Joode; Jac. Koet; D. A. Kriek (met lof); J. A. Ligthart; D. v. d. Linden; S. Nauta; J. Op Gelder; P. Parlevliet; D. J. Polane; C. T. Rozier; H. J. Schoonheim; Joh. Stemmer; Joh. v. d. Wal.

FIJNMETAALBEWERKEN: J. Anema; M. J. N. Dofferhoff; A. N. Eradus; W. A. van de Graaf; W. Haazebroek (met lof);

Nieuwe Leidsche Courant, 11 juli 1959

Geen steun voor het oprichten van een ‘textieldagschool’, maar zou daarvoor wel plaats zijn geweest, naast de huishoudscholen met hun textielvakken die op een steenworp afstand gevestigd waren? In de jaren vijftig, de tijd van de bestedingsbeperking, was doelmatigheid van het vakonderwijstelsel belangrijker dan denominatieve verdeling.

Niettemin ging het de school goed. In de zomer van 1961 kopte de Nieuwe Leidsche Courant:

Florerende ambachtsschool reikte diploma's uit

Nieuwe Leidsche Courant, 8 juli 1961

Onder deze kop zijn lange reeksen namen van geslaagde leerlingen te vinden.

De terugloop begon na 1966, het jaar waarin de belangstelling met zo'n 750 leerlingen het grootst was; in 1984 werd de 200 niet meer gehaald. Lange tijd was de school aan de Haagweg de enige school voor lager technisch onderwijs geweest, maar dankzij de Nijverheidsonderwijswet kwamen er andere soortgelijke scholen bij. De meeste opgericht vanuit maatschappelijk initiatief, maar dan met een confessionele achtergrond, en één gemeentelijke school. Bij de terugloop van het aantal leerlingen speelde uitstel van beroepskeuze een rol; twaalfjarigen gingen liever eerst naar algemener onderwijs voordat zij zich vastlegden op een specifieke beroepsopleiding.

Vanaf 1968, het jaar van de Mammoetwet, was het gedaan met de benaming Ambachtsschool; men koos voor de naam Algemene Technische School. Blijkbaar had de school weinig moeite gedaan om het onderwijsprogramma en de schoolcultuur voor meisjes aantrekkelijk te maken want het duurde tot 1969 vooraleer het eerste meisje werd begroet. En toen in de jaren tachtig brede scholengemeenschappen de overstap van basis- naar voortgezet onderwijs minder selectief maakten, fuseerde de school in 1985 – na 102 jaar van zelfstandig bestaan – met de gemeentelijke technische school, De Nieuwe Vaart, om in een volgend stadium met het avo en vwo het Da Vinci College te vormen.

Schoolgebouw Haagweg 4 (foto B. Mulckhuijse, erfgoedstem.nl/look-uitbreiding-ambachtsschool-leiden-nu-monument, geraadpleegd 21 mei 2019).

Nog een aantal jaren bleef het karakteristieke gebouw aan de Haagweg⁷⁴³ in gebruik voor lager technisch onderwijs, maar na een jaar of wat leegstand kreeg het gebouw wederom een ambachtelijke functie. De werkgroep Ateliers van de Beroepsvereniging van Beeldende Kunstenaars nam er in 1993 zijn intrek en tot op de dag van vandaag biedt het gebouw ruimte aan beoefenaars van

⁷⁴³ Karakteristiek bijvoorbeeld in de voorstellingen van ambachten in de glas-in-loodramen in het trapenhuis.

kunstzinnige ambachten. En hoewel de kunstenaars hun tentoonstelling in 2006 Van ambacht tot kunst noemden, blijft het voor veel Leidenaren toch 'eens ambachtsschool, altijd ambachtsschool', nog altijd te lezen boven de ingang van de school.

Leidse Instrumentmakersschool

De ontwikkeling van deze school verliep heel anders dan die van de andere beroepsopleidingen in de stad. Terwijl de andere steeds inniger met elkaar gingen samenwerken tot fuseren toe, kwam de Instrumentmakersschool juist meer op eigen benen te staan. Van een bijna organisch onderdeel van de universiteit, om in opdracht van onderzoekers voor hen het juiste instrumentarium te maken, werd de school meer een vakopleiding als zodanig.

De verzelfstandiging van de school werd in 1972 heel duidelijk toen er voor het eerst een eigen directeur werd aangenomen en wel van buiten de universiteit. Dat beeld werd in 1977 nog eens versterkt toen de school een eigen gebouw betrok, maar dan weer wel in de nabijheid van de schei- en natuurkundelaboratoria, inmiddels buiten het centrum van de stad gevestigd.

Schoolgebouw in Bio Science Park

De Leidse Instrumentmakersschool is steeds een zelfstandige school gebleven, ook al zijn andere middelbare opleidingen fijnmechanische techniek onderdeel van bredere opleidingscentra geworden. De relatie tussen school en universiteit is wel veranderd; deze heeft zich ontwikkeld tot een van dienstverlener en klant, en wel in beide richtingen.

Voor de school betekent de grotere onafhankelijkheid dat er ook opdrachten voor andere partijen kunnen worden uitgevoerd. Dat sluit aan bij de verbreding van de opleiding: niet meer uitsluitend gericht op het technisch assisteren van wetenschappelijk onderzoekers, maar ook voorbereidend op functies in het bedrijfsleven, waaronder ruimtevaart of medische apparatuur. Aan de klassieke opleiding tot instrumentmaker (metaal inclusief elektronica, glas en optiek) is een opleiding lasertechniek toegevoegd.

Opening nieuwe vleugel (www.lis.nl, 21 mei 2019) (commons.wikimedia.org/wiki, geraadpleegd 21 mei 2019).

Het uitvoeren van opdrachten voor bedrijven is profijtelijk voor het leerproces van leerlingen die zodoende direct voor de praktijk werken. Daarnaast is het profijtelijk voor de school die met de financiële opbrengst dure machines kan aanschaffen die de mogelijkheden van overheidsbesteding te boven gaan. In juridisch opzicht behartigt een vriendenstichting deze opdrachten en laat zij de opbrengst van bedrijfsprojecten aan de school ten goede komen. Niettemin wordt de bijzondere relatie met de universiteit nog steeds gesymboliseerd in de locatie nabij universitaire laboratoria en betrokkenheid van Kamerlingh Onnes' laboratorium in de bestuurszetel die het bij de opleiding qualitate qua inneemt.⁷⁴⁴

De interesse vanuit het koningshuis, vroeger in de vorm van een beschermheerschap, manifesteert zich tegenwoordig meer incidenteel. De opening van een nieuwe vleugel van de school in 2016 was zo'n incidentele gelegenheid waarmee koning Willem-Alexander zich wel wilde engageren. Met de zelf vervaardigde Leidse sleutels die de studenten hem tonen, wil de school zich duidelijk als Leidse school profileren.

'Kennis is macht', een middelbare handelsschool

De opleiding voor kantoor en handel die het Genootschap Kennis is Macht verzorgde, was van begin af aan een avondschool. Dat karakter werd behouden toen de school rijkssubsidie ging ontvangen. En zo ontstond de Middelbare Handelsavondschool, die in 1972 overging naar de Stichting Avondscholengemeenschap voor Voortgezet Onderwijs voor Leiden en omstreken. Als avond-meao ging de school op in het Boerhaave College, dat op zijn beurt een van de samenstellende delen van ROC Leiden vormde. Daarmee werd het ook dagonderwijs op middelbaar niveau, dat aansluiting geeft op het vmbo.⁷⁴⁵

⁷⁴⁴ D. van Delft, *Heike Kamerlingh Onnes. Een biografie* (Amsterdam 2005) 313.

⁷⁴⁵ W. Bleijie, 'Toen... Terugblikken in de geschiedenis van de voorlopers van ROC Leiden, in *Rock, informatiebulletin voor medewerkers van het ROC Leiden*, januari 1998 12–13.

Een terzijde: er heeft ook nog een rooms-katholieke variant bestaan, Sint Pieter geheten, die ook is opgegaan in het Boerhaave College. Deze avondopleiding is te zien als een typische vrucht van de verzuiling in de jaren vijftig, om ook handelsonderwijs op rooms-katholieke grondslag te bieden.⁷⁴⁶

Rooms-Katholieke Vakschool voor meisjes

De R.K.-vakschool aan het Galgewater trok veel belangstelling. Meer deelname van meisjes aan voortgezet onderwijs betekende vooral meer deelname aan de huishoudschool. Behalve huishoudelijke vaardigheden kon je er ook leren voor beroepen als naaister en kinderverzorgster. Het onderwijsprogramma was zeer gevarieerd, van volledig dagonderwijs in de eerste fase voortgezet onderwijs tot deeltijd-cursussen op middelbaar niveau.

En ook hier een terzijde met een religieuze achtergrond: waar het handelsonderwijs lange tijd geen rooms-katholieke variant kende, was het in het nijverheidsonderwijs voor meisjes juist de protestants-christelijke school die ontbrak. Naast de rooms-katholieke was er een neutrale school, maar dominee J. W. Groot Enzerink, predikant van de Nederlandse Hervormde Kerk in De Kooi, gunde zijn vrouwelijke catechisanten een school passend bij hun eigen geloof. De aanvraag, gedaan in 1939, werd echter geweigerd omdat er niet voldoende leerlingen waren voor een derde school in Leiden. Het duurde uiteindelijk tot 1959 voor men rijksbekostiging kreeg; christelijk nijverheidsonderwijs werd toen verzorgd in een huishoudschool voor meisjes en in een lagere technische school voor jongens.⁷⁴⁷

Streekschool Leiden⁷⁴⁸

De volledige naam van deze school luidt: Streekschool voor beroepsbegeleidend onderwijs in de regio Leiden. Daarmee wordt al heel wat duidelijk: het gaat om deeltijdonderwijs voor de werkende jeugd, zowel nog in opleiding (met een leerovereenkomst van het leerlingwezen) als niet in opleiding; jongeren vanuit de hele regio zijn welkom; én er is maar één school voor alle gezindten. Dat laatste wil het breed samengestelde bestuur onder meer accentueren door een gevarieerde samenstelling van het lerarenbestand.

Zo wordt ook in Leiden zichtbaar wat de tienduizend jongeren op het Haagse Malieveld in 1969 beoogden: één school voor werkende jongeren om hun volledige dan wel partiële leerplicht zinvol in te vullen. Ook deze school zou opgaan in het ROC Leiden om alle elementen van vakonderwijs in samenhang te brengen.

MboRijnland, regionaal opleidingscentrum voor Leiden en omstreken⁷⁴⁹

Ontstaan

Om uitvoering te geven aan de Wet educatie en beroepsonderwijs (WEB)⁷⁵⁰ hebben de meeste Leidse mbo-opleidingen, opgericht als zelfstandige vakopleidingen voor één (deel)sector van de

⁷⁴⁶ W. Bleijie, 'Toen... Terugblikken in de geschiedenis van de voorlopers van ROC Leiden, in *Rock, informatiebulletin voor medewerkers van het ROC Leiden*, maart 1998 14.

⁷⁴⁷ W. Bleijie, 'Toen... Terugblikken in de geschiedenis van de voorlopers van ROC Leiden, in *Rock, informatiebulletin voor medewerkers van het ROC Leiden*, mei 1998 22–23.

⁷⁴⁸ W. Bleijie, 'Toen... Terugblikken in de geschiedenis van de voorlopers van ROC Leiden, in *Rock, informatiebulletin voor medewerkers van het ROC Leiden*, juni 1998 18.

⁷⁴⁹ Zie <https://mboRijnland.nl/>, geraadpleegd 21 mei 2019.

⁷⁵⁰ Wet Educatie en Beroepsonderwijs, <https://wetten.overheid.nl/BWBR0007625/2019-01-01>, geraadpleegd 21 mei 2019.

arbeidsmarkt, in de loop van de tijd hun krachten gebundeld. Men sprak zelfs van een mammoetfusie.

Het onoverzichtelijk geheel aan scholen en schooltjes belemmerde jongeren om een goede beroepskeuze te maken en werkgevers om effectieve contacten te onderhouden. Daar komt nog bij dat een opleiding een minimum aantal studenten nodig heeft; voor een toekomstgerichte vakopleiding is een adequate uitrusting nodig waarmee soms hoge materiële kosten gepaard gaan. Zo meldt het Leidsch Dagblad dat de opleiding autotechniek zo kapitaalintensief is geworden dat er ruim een miljoen moet worden geïnvesteerd om ontwikkelingen als elektrische en hybride auto's bij te houden.⁷⁵¹

ROC telt 12.000 leerlingen en 800 personeelsleden

Mammoetfusie in Leids onderwijs

LEIDEN • CAROLINE VAN OVERBEEK

Van leren lezen tot een managementfunctie in een bedrijf. Zo ver kun je het schoppen als je komend jaar een opleiding gaat volgen bij het Regionaal Opleidingen Centrum Leiden (ROC). Het ROC is het nieuwe Leidse onderwijsinstituut dat vanaf 1 augustus middelbaar beroepsonderwijs, beroepsbegeleidend onderwijs en volwasseneneducatie gaat verzorgen. Het grote instituut zal 12.000 leerlingen en 800 personeelsleden tellen en gehuisvest zijn in 15 gebouwen in en rond Leiden.

Het ROC is het resultaat van een fusie van vijf scholen voor beroeps- en volwassenenonderwijs: het Holtant College, de Middelbare Technische Sector-school Leiden, de Streekschool Leiden, het Boerhaave/Aletta Jacobs College en het Studiehuis Leiden. Deze scholen willen nauw gaan samenwerken op onderwijsgebied.

Het deze week gekozen college van bestuur gaat leiding geven aan het ROC. Holtant-directeur Mario Candido is voorzitter, de andere leden zijn Studiehuis-directeur Stef Gresnigt en MTSL-directeur Ad Vogelaar. Candido over de mammoetfusie: „De Leidse universiteit is de belangrijkste werkgever van Leiden, wij zullen een goede tweede zijn.”

De fusie is het gevolg van de Wet Educatie en Beroepsonderwijs die samenwerking voorschrijft tussen het middelbaar beroepsonderwijs en het volwassenenonderwijs. Candido en zijn collega-bestuurders zien grote voordelen in de fusie. „Voor de leerlingen wordt het veel makkelijker om van de ene naar de andere school over te stappen. Zo kunnen volwassenen naar het beroepsonderwijs doorstromen. We zullen ook afspraken maken over leerlingbegeleiding, intake-gesprekken, verwijzingen en relaties met andere scholen.”

„Ook willen we samenwerken op het gebied van het personeels- en financieel beleid. Denk aan de salarisadministratie, de inkoop, de reproductie,

de postvoorziening en dergelijke. Op die manier krijg je een efficiëntere organisatie. Doel is mensen werk uit handen te nemen zodat zij zich kunnen concentreren op hun eigen taak, bijvoorbeeld het geven van het onderwijs.”

„We zijn straks een groot instituut maar we willen wel herkenbaar blijven voor onze leerlingen. Dat betekent dat we het onderwijs onderbrengen in zelfstandige eenheden zoals bijvoorbeeld economie, gezondheidszorg en techniek, die in aparte gebouwen gehuisvest blijven. Deze eenheden kunnen zelf bepalen hoe zij hun onderwijs invullen. Het initiatief ligt op de werkvloer: wij geven alleen de grote lijn aan.”

Volgens het drietal gaat het ROC „maatwerk” leveren. „Iedereen die bij ons onderwijs gaat volgen, krijgt een opleiding die bij hem past en moet met een diploma kunnen vertrekken.” Vogelaar: „We gaan toe naar een systeem waarbij leerlingen meer hun eigen weg vinden en zelfstandig werken. De rol van de leraar verandert van leider tot begeleider. In een studiecetrum, een grote ruimte met computers, moeten leerlingen van 's morgens vroeg tot 's avonds laat terecht kunnen.”

„We willen ook de uitval van leerlingen terugdringen. Een paar procent van de leerlingen verdwijnt tussentijds zonder dat wij weten waar ze blijven. We willen een centraal registratiesysteem opzetten om dat te voorkomen. Over een paar jaar is het wellicht mogelijk met alle leerlingen die nog niet weten wat ze willen, een intake-gesprek te houden op een vaste plek. Daar kunnen we uitzoeken welke opleiding bij hen past, wat hun niveau is en waar ze kunnen instromen.”

Candido: „We zullen de contacten met het bedrijfsleven aanhalen want goed beroepsonderwijs komt tot stand in samenwerking met de arbeidsmarkt.” Gresnigt: „Maar het blijft ook mogelijk dat deelnemers aan het ROC alleen gericht zijn op persoonlijke ontplooiing en ontwikkeling.”

S. Gresnigt, A. Vogelaar en M. Candido (vlnr): „We zijn straks een groot instituut maar we willen wel herkenbaar blijven.”
FOTO • LOEK ZUYDERDUIN

Leidsch Dagblad 11 juni 1996

751 Leidsch Dagblad, 28 november 2017.

Sinds 1996 waren de meeste vakopleidingen al gebundeld tot ROC Leiden, gevormd uit zes instellingen voor vakonderwijs en volwasseneneducatie.⁷⁵² Deze zes tellen wel vijftig rechtsvoorgangers, allemaal oprichters van een vakopleiding in enigerlei vorm. Recent zijn de opleidingen van ROC Leiden en die van het ID-College opnieuw herschikt en is mboRijnland gevormd.⁷⁵³ Dat na eerdere fusies deze recente samenbundeling voor het bedrijfsleven ook nog wat uitmaakt, bevestigde Ricardo Winter, collegevoorzitter van het voormalige ROC Leiden:

Veel bedrijven zeggen dat ze blij zijn dat we fuseren. Ze kunnen nu zakendoen met één roc, met één werkwijze, één bpv-handboek, één onderwijsmodel. Dat vergemakkelijkt de samenwerking, zeggen ze. Door onze omvang en bundeling van expertise zijn we een krachtige partij die er in de hele regio toe doet.⁷⁵⁴

Voorgeschiedenis

De ontwikkeling van ROC Leiden is als zodanig niet relevant voor deze studie. Het centrale thema is immers de initiatiefnemer van het onderwijs en de vraag of privaat dan wel publiek verschil maakt in de doelstellingen van het onderwijs. Bij het bestuderen van de vele strategische documenten van de school valt echter wel iets op dat direct met dit thema te maken heeft: de school probeert op allerlei manieren de verantwoordelijkheid van werkgevers aan te spreken om het onderwijs praktijkgericht te maken.

In de Wet educatie en beroepsonderwijs wordt de verantwoordelijkheid van het werkveld versterkt. De wet stelt eisen voor alle beroepen, eisen waaraan iedere student moet voldoen omwille van landelijk erkende diploma's en vastgelegd in een kwalificatiedossier. Dit dossier is tripartite samengesteld: opleidingen, werkgevers/werknemers en overheid hebben de eisen samen opgesteld. Maar binnen en naast deze landelijke eisen is er ook ruimte voor de wensen van individuele werkgevers. Verder moeten werkgevers studenten plaats bieden voor verschillende vormen van beroepspraktijkvorming.

Om te zien hoe deze nieuwe verantwoordelijkheid in de praktijk wordt opgepakt, zijn van het voormalige ROC Leiden documenten als statuten, strategische koers, leerconcepten en brochures bestudeerd met het accent op overleg tussen school en bedrijf. Uit alle bestudeerde documenten⁷⁵⁵ blijkt dat de school inderdaad op zoek ging naar het versterken van de banden met het werkveld. Zag men aanvankelijk de arbeidsmarkt meer als afzetmarkt voor de afgestudeerden, allengs werd meer samenwerking met werkgevers gezocht. Daarom wilde de school voor elke sector een netwerk van relevante bedrijven ontwikkelen om de opleiding te verbeteren en in duale trajecten samen te werken.⁷⁵⁶ In hoeverre de intentie om het werkveld nauwer bij de opleiding te betrekken, in de verschillende sectoren ook is gerealiseerd, is in het kader van deze studie niet systematisch onderzocht.

752 De zes instellingen zijn: Boerhaave-Aletta Jacobs College (volwasseneneducatie), Holtlant College, MTS Leiden, Poelweyde, Studiehuis Leiden en Streekschool Leiden.

753 Statutenwijziging Stichting Regionaal Opleidingencentrum ID College, per 1 september 2017 genaamd: *Stichting mboRijnland*.

754 *Samen sterker, gezamenlijk intern personeelsblad van ID College en ROC Leiden*, nr. 2, februari 2017.

755 Deze documenten zijn alle in de literatuurlijst opgenomen. Ze worden hier alleen in voetnoten vermeld als het om een specifieke verwijzing gaat. De documenten zijn beschikbaar gesteld door Johan Wessels, secretaris van het College van Bestuur ROC Leiden van 2001 tot 2018, die deze informatie mondeling heeft toegelicht.

756 *Toekomstbeelden, kennibaken voor stad en regio 2004/2007*, informatiebrochure ROC (Leiden 2004).

Hoe werkvloer en klaslokaal bijeen te brengen?

Een sterke oriëntatie op de praktijkcomponent loopt gedurende heel wat jaren als een rode draad door alle activiteiten van de school heen. Niet alleen bij het onderwijsprogramma, maar ook bij andere aspecten als huisvesting en nieuwbouw, professionalisering van leraren en het onderhouden van externe contacten. De school heeft op verschillende manieren geprobeerd het onderwijs meer praktijkgericht te maken. Drie van de vele manieren waarop de school dit wilde realiseren, worden hier geschetst.

– Terug naar gildehuizen?

Het eerste model waar men aan dacht, is het 'leerpark'. Met de plannen voor 'leerparken' greep men expliciet terug naar het verleden. Verschillende opleidingen zouden er een herkenbare plek krijgen die Gildehuizen werd genoemd. En zo zouden ze eruit moeten zien:

In de Gildehuizen wordt iets zichtbaar van de oude gildenstructuur. Het vakmanschap wordt in de praktijk geleerd aan de hand van bekwame en ervaren vakmensen die enthousiasme, creativiteit en vernieuwingsdrang behouden door intensieve omgang met leergierigen. In het Leerpark Alphen bogen we het gildemodel nieuw leven in te blazen. Door deelname aan een *community of practice*, een leer- en leefgemeenschap waar van alles wordt gemaakt, beoefend, beleefd, leren jonge mensen niet alleen vakbekwaam te worden, maar ondervinden ze aan den lijve het belang van waarden, de zin van regels, het nut van gebruiken. Leren wordt in de Gildehuizen van een individuele ontplooiing tot een sociaal en coöperatief proces, waarin kennisverwerving een levensechte, zinvolle context heeft en theorie en praktijk, creativiteit en productiviteit niet meer gescheiden zijn.⁷⁵⁷

Wordt het gildemodel hier niet zo geïdealiseerd dat het nog maar weinig met de historische werkelijkheid te maken heeft? Het eerste hoofdstuk van deze studie schetst een wat minder rooskleurig beeld. Hoe dan ook, zo'n leerpark als één groot leerbedrijf van vmbo tot en met hbo is er niet gekomen. Het concept was overladen met goede bedoelingen, die ieder op zich het nastreven waard waren, maar als totaalpakket onhaalbaar.

– of een Integraal Praktijk Centrum?⁷⁵⁸

Voor de bouwopleiding koos men een ander model: een praktijkcentrum buiten de school, Bouwmensen Leiden geheten. Twee partners hebben dit opgericht: de stichting ROC Leiden en de stichting Bouw Opleiding Rijnland.⁷⁵⁹

De inzet was om voldoende en goede arbeidskrachten voor de bouw op te leiden. Daartoe werden theorie- en praktijkactiviteiten op één locatie samengevoegd. Dit praktijkcentrum was een

757 *Doelstellingen en concept van een Leerpark Alphen aan den Rijn, strategische inzet van de Scope Scholengroep en ROC Leiden*, intern document College van Bestuur 2006/2007- 924, 12 oktober 2007.

758 Ontleend aan:

Samen voor de bouwopleidingen in de Leidse regio, nadere samenwerking tussen de samenwerkingsverbanden in de bouwsector en ROC Leiden: opties en strategische agenda, intern document 2005.

Intentieverklaring, intern document 5 juni 2007.

Samenwerkingsovereenkomst, intern document 18 februari 2010.

Bouwen aan succes, Van goed naar beter. Van beter naar best! Strategisch Beleidsplan ROC Leiden 2010–2015, intern document 2010.

759 Sinds 2013 is de naam van deze stichting gewijzigd in *Bouwmensen*, zie <https://www.bouwmensen.nl/home/>, geraadpleegd 21 mei 2019.

gezamenlijke opleidingslocatie van ROC Leiden en zo'n tachtig aannemers uit de regio, verenigd in het opleidingsbedrijf Bouwmensen Leiden. Afstemming op de arbeidsmarkt vindt ook plaats in kwantitatieve zin: de instroom van nieuwe studenten wordt jaarlijks gezamenlijk bepaald, een element dat aan de gilden doet denken.

Voordeel is er niet alleen voor de studenten; ook de docenten krijgen een beter beeld van hoe de praktijk zich voortdurend ontwikkelt. En in tijden van recessie kunnen leerlingen die leren en werken combineren maar bij hun eigen leerbedrijf tijdelijk zonder werk zitten, toch aan de gang blijven, terwijl ze zonder deze mogelijkheid zouden zijn ontslagen.⁷⁶⁰

– *of een TechnoPark Lammenschans?*⁷⁶¹

Een derde model werd beproefd bij de nieuwbouw van de techniekopleiding in Leiden. De arbeidsmarkt was zichtbaar veranderd. Het Leiden van 2005 had de omslag van oude industriestad naar modern dienstencentrum nu definitief gemaakt. De bevolking is relatief hoogopgeleid geworden en, mede dankzij universiteit en Schiphol, internationaal georiënteerd. Deze veranderde arbeidsmarkt is ook aanleiding om de opleidingsbehoeften op middelbaar technisch niveau opnieuw in kaart te brengen.

Vele hbo- en wo-geschoolden in zorg, dienstverlening en research kunnen hun werk alleen goed doen met ondersteuning van technici op mbo-niveau. En het midden- en kleinbedrijf in de regio heeft professionals als installateurs, elektrotechnici, laboranten, autotechnici, ict'ers en bouwvakkers nodig. Het inspelen op deze vragen van de arbeidsmarkt wordt leidend bij het inrichten van de nieuwe school.

Deze onderwijsvisie wordt als volgt verwoord: fundament onder de nieuwbouw is het maken van een stevige koppeling tussen onderwijs en arbeidsmarkt, waarvoor voldoende leerwerkplekken nodig zijn. Terwijl het techniekonderwijs tot dan toe *realistisch* wilde zijn, de praktijk benaderde via simulaties, streeft men nu *reëel* onderwijs na, waarvoor het nodig is bedrijven letterlijk binnen de muren van de school te halen. Daarvoor is een groter bouwvolume nodig dan alleen voor de onderwijsruimtes in striktere zin.⁷⁶²

Bedrijven en instellingen werden uitgenodigd zich in de nieuwbouw te vestigen. Verschillende bedrijven hebben dit ook gedaan, zoals bijvoorbeeld een hotel, installatietechniek, een wellness- en een fitnessbedrijf, maar lang niet voldoende om de extra gebouwde ruimte helemaal te kunnen verhuren. Het aandeel bedrijfsmatige activiteiten inclusief leerwerkplekken waarop men rekende, is in werkelijkheid kleiner uitgevallen.

Fatale keuze?

De te rooskleurige inschatting van bedrijfsvestigingen was niet alleen nadelig voor het praktijkleren, maar ernstiger voor de begroting van de school. In 2014 moest dan ook de noodklok worden geluid.⁷⁶³ De ambities met de nieuwbouw bleken tot zodanige financiële problemen te leiden dat de inspectie de school onder financieel toezicht plaatste. De kern van het probleem was dat de hoge huisvestingslasten niet genoeg geld overlieten om de kwaliteit van het onderwijs op peil te houden. Een 'financial lease' en een 'operational lease' constructie met de twee nieuwbouwprojecten zijn de school fataal geworden. Een onderzoekscommissie kwam tot de conclusie dat het toen-

⁷⁶⁰ *Goed voorbereid aan het werk, jaaroverzicht 2009* (Leiden 2010).

⁷⁶¹ *Mogelijkheden voor een TechnoPark Lammenschans, startnotitie: een 'bidboek' van ROC Leiden*, intern document concept 14 juni 2005.

⁷⁶² *TechnoPark Leiden: Een ambitie voor en door de regio* (brochure Leiden 2010).

⁷⁶³ *Jaaroverzicht ROC Leiden 2012* (Leiden 2014) 2, 36, 42.

malige bestuur van ROC Leiden bij de bouw van de twee nieuwe schoolgebouwen onverantwoord en verwijtbaar heeft gehandeld.⁷⁶⁴

Met het ministerie van Onderwijs en de Onderwijsinspectie werd naar oplossingen gezocht. Dit mondde uit in een fusie met het ID-College, een regionaal opleidingscentrum met vestigingen in dezelfde regio, tot mboRijnland. En de minister besloot om 40 miljoen euro uit het mbo-macrobudget ter beschikking van de school te stellen. Na een overgangsperiode van intensieve samenwerking is de fusie op 1 september 2017 geformaliseerd.

Hoe hebben werkgevers de samenwerking ervaren?

De nieuwe wet voor het beroepsonderwijs gaf het werkveld meer mogelijkheden de opleidingen naar zijn behoeften te modelleren. De vraag of dat in de Leidse regio ook gelukt is, is niet systematisch onderzocht. ROC Leiden nodigde in 2007 bedrijven en instellingen expliciet uit hun wensen voor het opleidingsprogramma kenbaar te maken. Daarbij geeft de school alvast een inkijkje in de bestaande samenwerking met werkgevers. Enkele citaten van opleidingsfunctionarissen:⁷⁶⁵

Vanuit de techniek van een grote bierbrouwer:

Dit jaar hebben we voor het eerst praktijkopdrachten voor de MTSplus-opleiding georganiseerd. Ik ben zelf betrokken geweest bij de totstandkoming van dit competentiegerichte onderwijsconcept voor de techniek, waarbinnen het uitvoeren van gerichte praktijkopdrachten binnen bedrijven een essentieel onderdeel is. (...) Deze praktijkopdrachten zijn echt voor alle partijen goed. Het ROC realiseert hiermee de zo gewenste aansluiting bij het bedrijfsleven, dat komt de kwaliteit van de afgestudeerden ten goede. De leerling ziet nu direct het belang van z'n leerstof, dat werkt heel motiverend. Heineken op zijn beurt heeft in het meedenken over nieuwe onderwijsvormen natuurlijk een maatschappelijke verantwoordelijkheid. Bovendien weten we nu als bedrijf precies waar de school mee bezig is en kunnen we zo nodig bijsturen.

En vanuit de zorgsector is men volgens een opleidingsfunctionaris van een thuiszorgorganisatie ook tevreden:

Mijn ervaring is altijd dat het ROC zeer bereid is mee te denken in het ontwikkelen van maatwerktrajecten. Niets is bij hen standaard, men komt altijd met aangepaste trajecten voor verschillende doelgroepen. Daarin is het ROC echt heel flexibel en creatief, vind ik. Er is een heel prettige samenwerkingsrelatie ontstaan, waarbij altijd oplossingen worden gevonden voor individuele problemen van leerlingen. Wat ook leuk is: aan de andere kant hebben wij weer leerlingen van ROC Leiden in huis die bij ons stage lopen. Zo snijdt het mes aan twee kanten en helpen we elkaar.

De kers op de taart werd geplaatst door de eigenaar van een bekende banketbakkerij:

Alle acht banketbakkers uit onze ambachtelijke bakkerij zijn afkomstig van ROC Leiden, of de scholen die daarin destijds zijn gefuseerd. Er is in het onderwijs de laatste tien jaar erg veel veranderd,

⁷⁶⁴ *Ontspoorde ambitie. Rapport van de commissie onderzoek huisvesting ROC Leiden*, december 2015. Citaat p. 101: 'De commissie komt tot de conclusie dat het CvB in de periode vóór 2011 met betrekking tot het initiëren, ontwikkelen, bouwen en exploiteren van de nieuwbouw onverantwoord en verwijtbaar heeft gehandeld. Het belang van de kwaliteit van het onderwijs is in de periode tussen 2001 en 2011 ondergeschikt gemaakt aan het belang van het realiseren van de nieuwbouw.'

⁷⁶⁵ Deze paragraaf berust voornamelijk op *ROC Leiden in bedrijf*, informatiebrochure Leiden 2007.

meestal als gevolg van overheidsbeleid. Niet elke verandering is een verbetering, voor bedrijven is die openvolging van veranderingen nogal eens verwarrend, maar ik vind zelf dat ROC Leiden hier goed mee omgaat. Zeker gezien de toch beperkte mogelijkheden en middelen waarover men in het onderwijs kan beschikken. ROC Leiden is voorzitter van het Regionaal Overleg Bakkerij Onderwijs (ROBO), waarin ook onze bakkerij participeert. Binnen dat overleg worden wij door het ROC goed geïnformeerd over de actuele gang van zaken en hebben ook inspraak. Het ROC vraagt geregeld naar onze mening en staat altijd open voor suggesties. Zo heb je als bedrijf ook invloed op de inhoud van het onderwijs.

De banketbakker eindigde zijn verhaal met een oproep aan alle bedrijven om waar mogelijk mee te praten en mee te denken over het onderwijs. Dat kost uiteraard tijd en energie maar uiteindelijk profiteert de hele branche daarvan. En ja, zo is het maar net. De wet geeft kansen om vanuit de beroepspraktijk het onderwijsprogramma op allerlei manieren te beïnvloeden, maar bedrijven en instellingen moeten deze mogelijkheden wel benutten.

Terug naar het huidige mboRijnland⁷⁶⁶

Het nieuwe mboRijnland kent veertien vestigingen, waarvan drie in Leiden. Naast beroepsonderwijs wordt er volwassenenonderwijs verzorgd: educatie, voortgezet algemeen volwassenenonderwijs en contractonderwijs voor wie al werkt. Maar hoe nuttig ook, ze zijn geen onderwerp van dit onderzoek over vakonderwijs.

Welke vakken kun je er leren?

Het middelbaar beroepsonderwijs is ondergebracht in zeven mbo-colleges: dienstverlening, economie, entree⁷⁶⁷, gezondheidszorg, welzijn, techniek & ict, die tezamen 134 opleidingen verzorgen. Binnen ieder college zijn er heel veel mogelijkheden. Zo kan je binnen 'gezondheidszorg' je toekomst zoeken in een apotheek, ziekenhuis, verpleeghuis of bij een dokter of tandarts. En de richting 'techniek' kan je voorbereiden op beroepen in de bouw, elektrotechniek, infratechniek, installatietechniek, mechatronica, metaal- en werktuigbouw en de mobiliteitssector. Het middelbaar laboratoriumonderwijs werkt zo nauw samen met de aansluitende hogere opleiding dat ze een gebouw en andere onderwijsfaciliteiten delen. Alle jongeren vanaf zestien jaar kunnen op enig niveau instromen; er is een entree-opleiding voor wie geen vooropleiding heeft afgerond. De drie Leidse vestigingen tellen momenteel 8.670 studenten.⁷⁶⁸ Zij kunnen naar gelang hun aanleg en interesse de opleidingen op meerdere niveaus volgen.

De opleidingen kennen twee varianten voor de inrichting van de beroepspraktijkvorming. De meeste studenten kiezen voor de *beroepsopleidende* leerweg, een dagopleiding op school onderbroken door stages in het werkveld. Daarnaast is er de *beroepsbegeleidende* leerweg, een duaal traject, waarbij werkend leren in een bedrijf wordt gecombineerd met (gemiddeld) één dag school. Dit leren op de werkplek kan alleen vruchtbaar gebeuren in een bedrijf of instelling geaccrediteerd als 'erkend leerbedrijf'. Dat goed functioneren in een bepaald werkveld cruciaal is, mag wel blijken

⁷⁶⁶ Zie <https://mborijnland.nl/>, geraadpleegd 28 februari 2019.

⁷⁶⁷ De entree-opleiding is bedoeld voor jongeren zonder diploma en volwassenen die zich willen her- of omscholen en die intensieve begeleiding nodig hebben. De opleiding is gericht op (her)intrede op de arbeidsmarkt of op doorstroming naar een mbo-opleiding op niveau 2.

⁷⁶⁸ *MboRijnland* telt 18.000 studenten in de regio's Holland Rijnland, Midden-Holland en Zuid-Holland Centraal tezamen (schooljaar 2018/2019).

uit het examineren: iedere student moet een proeve van bekwaamheid afleggen in de beroepspraktijk, beoordeeld door een opleider van school én een van het werk.

Overigens is het mbo ook de koninklijke weg naar hbo. De opleidingen op niveau-vier hebben zich dus ook te richten op een goede overgang tussen mbo en hbo.

Smalle vakopleiding of ook bredere vorming?

Wie overweegt bij mboRijnland een vak te leren en zich op de website oriënteert, komt het motto van de school tegen: 'meer dan mbo'. Centraal staat het opleiden tot echte vakmensen, maar ook persoonlijke ontwikkeling en het vinden van een eigen weg in de samenleving hoort daarbij. In het eerste jaarverslag van de gefuseerde instelling wordt deze onderwijsvisie ook verwoord, waarbij expliciet op burgerschap wordt ingegaan.

4 Slotbeschouwing

De centrale vraag van deze studie is wie zich in de loop van de geschiedenis verantwoordelijk heeft gesteld voor het aanbieden van vakonderwijs in Leiden, wat de beweegredenen daarvoor waren en in hoeverre dat doorwerkte in de programma's in termen van beroepsvorming enerzijds en persoonlijke en maatschappelijke vorming anderzijds. Daarbij worden ook de modellen van Greinert betrokken.

Welnu, tegen het eind van deze periode, de tweede helft van de twintigste eeuw, vindt opnieuw een omslag plaats. Nadat de rijksoverheid vanaf de Nijverheidsonderwijswet de verantwoordelijkheid op zich had genomen voor regulering en financiering met een bijrol voor werkgevers, werden met de Wet educatie en beroepsonderwijs onderwijsveld en werkveld samen opnieuw in positie gebracht. De belangrijkste reden voor deze verandering was het algemeen gevoelen dat het vakonderwijs te ver af was komen te staan van de beroepspraktijk en te algemeen van karakter was geworden. De rollen werden opnieuw verdeeld. En zo is de cirkel rond: waren aanvankelijk de vaklieden zelf – vooral in gildeverband – verantwoordelijk voor het opleiden van hun opvolgers, in de 21e eeuw speelt het werkveld weer een hoofdrol.

4.1 Wie stelden zich verantwoordelijk voor het vakonderwijs?

Vijf partijen actief

De vijf partijen die in vorige hoofdstukken werden onderscheiden, figureerden nog steeds allemaal op het Leidse toneel. Maar onderlinge verhoudingen en rolverdeling waren ingrijpend veranderd: de verantwoordelijkheid van het werkveld nam toe.

De rijksoverheid

Vanaf de Nijverheidsonderwijswet was er geen serieuze discussie meer over de rijksoverheid als verantwoordelijke instantie voor vakonderwijs. De wet bood alle ruimte aan het particulier initiatief om nijverheidsscholen op te richten en met (gedeeltelijke) overheidssubsidie in stand te houden. Daarbinnen werden inhoud en kwaliteit van het onderwijs bepaald door voornamelijk overheid en scholen.

Renée van Schoonhoven wees erop dat deze wet anders is dan andere onderwijswetten: het priemaat wordt gelegd bij bijzondere instellingen.⁷⁶⁹ Dat typeert de late entree van de overheid in dit veld, waar juist particuliere initiatieven al zoveel scholen hadden opgericht.

Inhoud en karakter van het vakonderwijs waren regelmatig onderwerp van maatschappelijke discussie. Daarin vallen grofweg twee cycli te onderscheiden: de periode direct na de Tweede Wereldoorlog, waarbij de wederopbouw de belangrijkste drijfveer voor verandering was; en de periode vanaf 1995 tot heden, waarin digitalisering ofwel de vierde industriële revolutie tot fundamentele veranderingen in beroepenwereld en vakonderwijs leidt.⁷⁷⁰

De vraag aan welke kwalificaties een vakman of -vrouw zou moeten voldoen, beantwoordde de rijksoverheid of de wetgever niet zelf. Er wordt een wettelijke structuur gegeven waarbinnen bedrijfsleven, onderwijs en overheid gezamenlijk kwalificatiedossiers per beroep actueel houden. De rijksoverheid slaagde er niet in de positie van het (aanvankelijke) vakonderwijs in het geheel van het vervolgonderwijs zo te versterken dat alle jongeren kennismaken met de beroepspraktijk en op basis daarvan op positieve gronden voor vakonderwijs kunnen kiezen. Met deze selectie op elfjarige leeftijd steekt Nederland nogal schril af tegenover de meeste andere landen in de westerse wereld, die in de laatste decennia deze vroege tweedeling in het onderwijsstelsel juist hebben opgeheven. Bij het opmaken van de stand van educatief Nederland 2019 bekeek de Onderwijsraad waar in het stelsel onwenselijke differentiatie verminderd kan worden. Hij adviseerde onder meer de scheiding tussen schoolsoorten in de eerste jaren van het voortgezet onderwijs te verminderen. Daartoe bepleit de raad meer gebruik te maken van brugklassen en van het concept tien-tot-veertienonderwijs, waarbij definitieve selectie wordt uitgesteld tot het veertiende jaar.⁷⁷¹

Het bedrijfsleven, het werkveld in bredere zin

Werkgevers en hun organisaties hebben hun belangen bij goed vakonderwijs aardig weten te behartigen. Hun eerste belang is dat opleidingskosten zoveel mogelijk uit algemene middelen worden betaald. Sinds het publieke beroepsonderwijs op drie niveaus is uitgebreid, zijn veel bedrijfsscholen als zodanig opgeheven. Sommige ervan zijn ondergebracht bij roc's en zo een publieke, rijksbekostigde voorziening geworden. Andere maken gebruik van de mogelijkheid van een erkende vakopleiding onder Wet educatie en beroepsonderwijs om de status van particuliere opleiding te behouden. Hun tweede belang is gelegen in het resultaat: vakmensen die direct productief kunnen worden en het vak zo nodig verder kunnen ontwikkelen. Op dat punt versterkt de nieuwe wet hun positie ook.

De Wet educatie en beroepsonderwijs bracht het werkveld/de sociale partners formeel in positie om de inhoud van vakonderwijs mee te bepalen in de daartoe opgerichte Bedrijfstakgewijze Overlegorganen Onderwijs – Bedrijfsleven. Aan welke vereisten zouden de afgestudeerden moeten voldoen, als goede vaklieden, maar ook als goed burger? En was het mogelijk die kwalificaties te vinden die voor de meeste bedrijven in een bepaalde sector relevant zijn? De Kenniscentra Beroepsonderwijs Bedrijfsleven namen deze taak op zich, maar het eindresultaat was een omvangrijke en zeer gedetailleerde hoeveelheid kwalificaties. Voor scholen was het te veel en te gedetailleerd om er een uitvoerbaar onderwijsprogramma voor te maken.

⁷⁶⁹ R. van Schoonhoven, *Recht doen aan beroepsonderwijs* (inaugurele rede 8 april 2016), <https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/1334899/Oratie+Schoonhoven.pdf> (geraadpleegd 21 juni 2019).

⁷⁷⁰ Zie bijvoorbeeld Andreas Schleicher, *What the fourth industrial revolution could mean for education and jobs*, 22 januari 2019 op OECDeducationtoday.blogspot.com/2019/01/future-education-jobs-fourth-industrial-revolution-davos-wef.html, geraadpleegd 22 mei 2019.

⁷⁷¹ Onderwijsraad, *Doorgeschoten differentiatie in het onderwijsstelsel, stand van educatief Nederland 2019* (Den Haag februari 2019) 12–13, 56.

Een nieuw opgerichte Stichting Samenwerking Beroepsonderwijs Bedrijfsleven probeerde het aantal kwalificatiedossiers te verminderen door een groep verwante beroepen als uitgangspunt te nemen in plaats van een dossier voor ieder beroep afzonderlijk. Naast een gemeenschappelijke kern zijn er onderdelen variërend per beroep. Zo is het aantal kwalificatiedossiers meer dan gehalveerd tot ruim 200. Interessant is ook dat de variabele delen regionaal kunnen worden gekozen om opleiding en arbeidsmarkt juist op dat niveau beter op elkaar te laten aansluiten. De invloed van het werkveld op de inhoud van het beroepsonderwijs is daarmee in potentie en feitelijk gegarandeerd, zowel op landelijk als op regionaal niveau.

Het maatschappelijk initiatief, de onderwijsinstellingen

Het mbo-onderwijs bestond aanvankelijk uit veel kleine scholen, waarbij voor nieuwe beroepen steeds een nieuwe opleiding werd gestart. Bronneman noemt het aantal van 555 opleidingsmogelijkheden in het jaar 1980 met 168.000 deelnemers.⁷⁷² Er was een grote afstand ontstaan tussen school en bedrijfsleven; relevantie voor de arbeidsmarkt was geen belangrijk criterium in de 'pedagogische provincie'. Halverwege de jaren tachtig trad een kentering op, mede onder invloed van een economische recessie en de bijbehorende jeugdwerkloosheid. Voor een succesvol industriebeleid moesten overheid, scholen en bedrijfsleven samen verantwoordelijk worden voor het vakonderwijs. Daartoe was ook meer samenhang in het aanbod nodig, reden om tot bundeling van opleidingen te komen. De grotere instellingen die zo zouden ontstaan, konden daardoor meer autonomie aan om een effectieve partner voor het werkveld te worden. Zo werd geprobeerd de institutionele en de inhoudelijke lijnen bijeen te brengen.

Voor de Leidse scholen is duidelijk een verschil te zien in de relatie onderwijs-werkveld: waar ten tijde van de kleinere scholen de relaties met bedrijven meer incidenteel waren, worden door grotere instellingen als voorheen ROC Leiden en nu mboRijnland de relaties meer systematisch onderhouden. Mogelijkheden voor lokaal en regionaal maatwerk kunnen nu beter worden benut.

De naam mboRijnland verwijst niet alleen naar de regio waarop de school is georiënteerd, maar ook naar een manier van werken: het Rijnlandse model. De school verbindt dit model met waarden als vakmanschap, vertrouwen en verbinding. Daarmee geeft de school expliciet aan tot welk van de modellen van Greinert ze wil worden gerekend: niet de (Engelse) marktorientatie, niet de (Franse) kennisoriëntatie maar het meest traditionele (Duitse) model van de beroepsoriëntatie. In het jaarverslag 2017 zegt men het als volgt: 'Samen met bedrijven, instellingen en andere scholen leiden we studenten op tot echte vakmensen. Samen met onze partners willen we een bijdrage leveren aan de sociale cohesie in de samenleving, de lokale economie en de regionale onderwijsagenda.'⁷⁷³

Uit het zicht geraakt

In de voorgaande perioden waren er meer partijen bij het vakonderwijs betrokken, van wie de rol na de Tweede Wereldoorlog op de achtergrond raakte of veranderde.

Nieuwe volledig particuliere initiatieven zijn minder aan de orde nu er in principe voldoende publieke voorzieningen voor vakonderwijs zijn, waarbinnen ook voor nieuwe opleidingen plaats is. Daarnaast kent de wet mogelijkheden voor erkenning van particuliere opleidingen. Maar ge-

⁷⁷² R. Bronneman-Helmers, *Overheid en onderwijsbestel. Beleidsvorming rond het Nederlandse onderwijsstelsel* (Den Haag november 2011) 287.

⁷⁷³ *Jaarverslag Stichting mboRijnland 2017*, <https://web.mborijnland.nl/jaarverslag-2017>, geraadpleegd 22 mei 2019.

meentelijke overheden kunnen nog steeds een belangrijke, zij het andere rol spelen. Voor de lokale en regionale economie en voor de sociale cohesie in de stad is het van belang dat vakonderwijs en werkveld elkaar goed kunnen vinden. De gemeente kan daarbij een verbindende rol spelen door bijvoorbeeld onderwijs- en arbeidsmarktbeleid beter op elkaar af te stemmen. En daarnaast zijn gemeenten bij het regionaal opleidingscentrum betrokken vanwege hun verantwoordelijkheid voor volwasseneneducatie, zij het dat hun invloed sterk is verminderd.

Tot slot mag het vakonderwijs zich blijvend verheugen in de aandacht van het koningshuis. Geen koning meer als beschermheer van een individuele school, maar nu als ambassadeur voor de hele sector toen hij de start van cursusjaar 2018/2019 van het middelbaar beroepsonderwijs extra cachet gaf met zijn aanwezigheid.

4.2 *Beroepsvorming of bredere vorming?*

De tweede vraag van deze studie is of met de eerstverantwoordelijke partij – particulier dan wel publiek – ook het leerdoel – alleen beroepsvorming of ook bredere vorming – is bepaald. In de tweede helft van de twintigste eeuw lijkt het dispuut beslecht: overheid, onderwijs en werkveld streven alle drie naar een combinatie van beroeps- en algemene vorming. Greinerts verwachting dat vooral de overheid staat voor algemene vorming en het bedrijfsleven voor beroepsvorming geldt zeker niet meer voor deze periode.

Deze consensus over onderwijsdoelen is enerzijds verweven met de toenemende complexiteit van de maatschappij. Burgerschapsonderwijs is erop gericht meer inzicht in maatschappelijke ontwikkelingen te verwerven en zo beter een eigen weg te kunnen kiezen. Het heeft ook ten doel de integratie van jongeren met verschillende achtergronden in de samenleving te bevorderen. Anderzijds worden explicieter dan voorheen algemenere vaardigheden onderscheiden in de vakopleiding: de zogeheten 21e-eeuwse vaardigheden als flexibiliteit, samenwerken, probleemoplossend vermogen, creativiteit en dergelijke. Zeker bij vakonderwijs waren deze vaardigheden altijd aan de orde; deze vaardigheden zijn kenmerkend voor goed vakmanschap. Bij vakonderwijs zijn er – meer dan in het algemeen voortgezet onderwijs – mogelijkheden om deze vaardigheden aan te leren in combinatie met beroepsvaardigheden. Geen principiële verschillen van mening dus, maar meer een kwestie van maatvoering.

